

DALMACIJA U DJELU *DIE ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHE MONARCHIE IN WORT UND BILD*

Ivan PEDERIN
Odjel za njemački jezik i književnost
Sveučilišta u Zadru

UDK 943.95:949.75(091)
Pregledni rad

Primljeno: 10. V. 2003.

Svezak o Dalmaciji u zbirci "Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild" išao je za tim da je prikaže i dade joj mjesto u okviru austrijske zajednice naroda, pa su se u njemu pojavili članci što su trebali prikazati Dalmaciju kao cjelinu. To su članci o prapovijesti, povijesti, umjetnosti, književnosti, narodopisu i napokon članci o gospodarstvu. Za razliku od većine drugih austrijskih zemalja, ti su članci većim dijelom potjecali iz pera naseljenih stranaca, te su pokazali da je kultura, osobito stara kultura Dalmacije, bogatija od gospodarstva. U gospodarskom, a osobito prometnom pogledu Dalmacija je spadala među najzaostalije zemlje Carevine. I suvremena uljudba bila je u Dalmaciji slabo razvijena. Austrija u Dalmaciji nije bila uspješna te je Carevina viđena iz Dalmacije ostavljala loš dojam.

Gljučne riječi: *Dalmacija, "Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild", 1892.*

U svesku zbirke *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, koju je pokrenuo prijestolonasljednik Rudolf u dogovoru s mađarskim intelektualcima, a osobito s književnikom i članom mađarskog parlamenta Jókai Morom,¹ izišao je 1892. prikaz Dalmacije. U tom je svesku don Frane Bulić napisao prilog o prapovijesti Dalmacije pod naslovom "Zur Vorgeschichte Dalmatiens" (str. 549–570). Za razliku od većine drugih priloga ove vrsti u toj zbirci, ovaj prilog sadrži prapovijest i rimsko razdoblje do seobe naroda. Bulić je počeo tako da je Jadran opisao kao žilu kucavicu europskog kontinenta i kao sponu Europe i Istoka. Onda je spomenuo prapovijesna nalazišta Grabak, Sv. Pelegrin, Markovu špilju i Svetu Nediljicu na Hvaru. Na Korčuli se neolitsko kameno oruđe čuva kao gromobran, na Pelješcu se pije voda s izmiješanom prašinom s neolitskih strjelica kao lijek. Bulić je nastavio tako da je

---

¹ *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, Auf Anregung und unter Mitwirkung weiland seiner kaiserl. und königl. Hoheit des durchlauchtigsten Kronprinzen Erzherzog Rudolf begonnen, fortgesetzt unter dem Protectorate Ihrer kaiserl. und königl. Hoheit der durchlauchtigsten Frau Kronprinzessin-Witwe Erzherzogin Stephanie, Dalmatien, Wien, 1892.

spomenuo Brstilovu špilju kraj Kučića na Cetini i gradine; pokojnici su se sahranjivali pod gomilama, a zarana su stigli kulturni utjecaji iz susjedne Grčke. Tu su živjeli Iliri, koje je Theodor Mommsen opisao kao snažne ljude južnjačkog tipa, koji prihvaćaju kulturu. Oni su hrabri, gostoljubivi i ponosni. Ovaj opis bio je jedna od shema kojima se opisivala prošlost koja je – to je nasljeđe njemačke romantike – bila uvijek bolja od sadašnjosti. Ilirski poglavari bili su šamani. Međutim, na obali su se zarana počeli naseljavati Grci i Feničani, a – prema grčkoj predaji – Dalmacijom su putovali Diomed i Heraklo, dok je u Kotor i Dubrovnik došao i Kadmo sa svojom ženom Harmonijom. Onda su Grci počeli napuštivati Dalmaciju iz Sirakuze na Siciliji, i to Korčulu, Mljet, Lastovo, Brač,² Šoltu, Trogir i Stobreč.

U IV. st. prodiru keltski naseljenici iz Posavine prema Dalmaciji; oni su plavokosi i veći od tamnijih prastanovnika.³ Oko 300. godine Kelti se počinju sukobljavati s Ilirima i Makedoncima.

Iliri su osnovali svoju državu koja je na vrhuncu moći s kraljicom Teutom, koja je otpočela rat s Rimljanima, ali je bila prisiljena s njima sklopiti mir, pa je onda počela rimska kolonizacija Dalmacije. Rimljani su osnovali svoj stožerni logor u Delminiumu i vodili duge ratove protiv Delmata i Japida. L. Caecilius Metellus osnovao je logor u Saloni. Cezar je dvaput došao u Dalmaciju, koja je potom postala poprište borbe između Cezara i Pompeja. U tom ratu borile su se i salonitanske žene, koje su protjerale vojsku Pompejevog privrženika Octavija pa ih je Cezar nagradio naslovom *Colonia Martia Julia Salona*.⁴ U rimskoj Saloni zavladao je mir s procvatom umjetnosti, ali je tek Oktavijan potpuno zavladao Dalmacijom; tada je u Naronu došao jedan *propraetor* i uredio upravu. Međutim, poslije Cezarove smrti Delmati se dižu na ustanke, pobjeđuju vojsku senatora Baebiusa, a August daje Dalmaciji stupanj *Provincia principis*. Kad je ugušen zadnji delmatski ustanak, zavladao je trajni mir pa je u Dalmaciji odvojena vojna uprava od građanske. Dolazi do procvata graditeljstva, Illyricum postaje važnom provincijom iz koje su došli i mnogi imperatori, npr. Dioklecijan. Upravno središte Dalmacije je Salona, a Praevalitane Scodra. God. 305. počinje gradnja Dioklecijanove palače. Poslije Dioklecijana Carstvo, pa i Dalmaciju, razdiru ratovi među pretendentima za imperatora.

Rimljani su prihvatili ilirsku organizaciju i počeli izgrađivati svoju upravu na ilirskim temeljima. Provincija je imala skupštinu koju je jednom godišnje sazivao namjesnik. Namjesnik je ujedno bio i sudac drugog stupnja.

Državni prihodi u Dalmaciji potjecali su od rudnika zlata i srebra. Provincija je imala mnogo financijskih činovnika; proizvodila je oružje i tkanine; postojale su bojadisaonice, a u njoj je bio i *comes commerciorum*. Gradski život bio je razvijen, a

---

² Od Marina Zaninovića doznao sam da na Braču ipak nisu nađeni ostatci grčkih kolonija.

³ Ferdo ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925. (pretisak iz 1990.), str. 72, smatra da su ti prastanovnici bili Tračani.

⁴ Čini se da Cezar nije mnogo mario za Ilirik. Usp. F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata...*, str. 93.

gradovi su imali i svoje kazalište. Salona je bila velika kao polovica Carigrada, a Dalmacija se nalazila u prostoru na kojem su se susretali bizantski i rimski utjecaji. Prema poslijebiblijskoj predaji, Dalmaciju su posjetili apostoli Petar i Pavao na putovanju za Rim.⁵ Kršćanstvo donosi 45. godine Titus, a za njim Hermes, Luka Evanđelist, Clemens i Apollinaris, što solinsko-splitskoj metropoliji daje pravo da se nazove apostolskom. Ona se tako ipak nije nazvala. Sveti Duje obraća mnoge, pa pobuđuje mržnju poganskih svećenika, koji su ga i ubili 107. godine. Autor nastavlja s nabranjem ostalih mučenika, sa sv. Jeronimom i pustinjacima na dalmatinskim otocima. Spominje građevine koje govore o bogatstvu antičkih gradova, te trgovinu rimskim cestama prema Apeninskom poluotoku. Glavne ceste vodile su od Skradina prema Solinu i Naroni, a zatim do Skadra, pa pravcem Tarsatica – Senj – Obrovac – Corinium – Jader – Nedinium – Asseria – Hadra (Medviđe) – Burnum – Promona – Municipium Magnum – Andretum – Salona. Od Salone je vodila cesta preko Aequuma i Prologa u Bosnu. Bulić je potom spomenuo ceste u unutrašnjosti: Andebrium – Gardum (Arduba?) – Pons Teluri (Trilj) – Novae (Runović) – Bigeste (Humac kraj Ljubuškog) i još manje ceste koje su gradili rimski vojnici; kao zaslužnog istakao je namjesnika P. Corneliusa Dolabellu (16.–20. n. e.). Trgovina se kretala od obale prema donjem tijeku Save i Podunavlju. Prema Pliniju, u Bosni se kopalo zlato. Bilo je razvijeno ovčarstvo, postojale su bojadisaonice, purpur se proizvodio u Saloni, Brač je imao mnogo koza, Trogir je bio znan po mramoru. Razvijeno je bilo vinogradarstvo, maslinarstvo, ribarstvo. Rimske matrone voljele su psiće s Mljeta, a snažne dalmatinske dadilje nalazile su posla u Rimu. Bulić je potom prikazao luksuzne proizvode, grnčariju, igle od bjelokosti, natpise. Arheološki muzej u Splitu pruža sliku ukupnosti kućnog i društvenog života u Dalmaciji tog doba.⁶

Ovaj prikaz uglavnom je prikaz države i umjetnosti u rimsko doba. Ako bismo tražili porijeklo ovih načela prikazivanja povijesti, mogli bismo doći do Hegela i Winckelmanna. Autor nije ništa kazao o životu malog puka, o odnosu sela i grada, a nije objasnio ni zašto su Rimljani pobijedili Ilire. Pa ipak, Bulić je ovim i drugim radovima stekao mjesto patrijarha dalmatinske rimske arheologije, koja ga slijedi već jedno stoljeće nadopunjujući njegovu sliku Rima u Dalmaciji. Ako pogledamo njegov prikaz u okviru ove zbirke, vidjet ćemo da je Dalmaciju u starom vijeku posjetilo više naroda nego većinu ostalih austrijskih zemalja, da se rimska umjetnost u Dalmaciji bujnije razvila nego igdje drugdje u Austriji, ali da su već u samim povijesnim

---

⁵ Da li je apostol Pavao bio na Mljetu ili Malti, postalo je predmetom oštre polemike između Rudolfa VIMERA, *Ne Mljet već Malta*, Zagreb, 1911., i Vicka PALUNKA, *Melita del naufragio di S. Paolo a l'isola di Meleda in Dalmazia (Studio di geografia biblica)*, Split, 1910.; ISTI, *Brodolom sv. Pavla na Mljetu u Adriji i nesmisao libela ne Mljet već Malta pisao kan. dr. Rudolf Vimer*, Split, 1915. Ova polemika završila je bez rezultata jer zbog nedostajanja dokaza nitko nikome ništa nije dokazao. Apostol Pavao spominje Dalmaciju i dalmatinske kršćane u *Poslanici Rimljanima*, XV, 9, i *Timoteju*, IV, 10. Međutim, onda dugo nemamo vijesti o kršćanstvu u Dalmaciji.

⁶ Od novije literature o ovim pitanjima upozoravam na djelo – Nenad CAMBI, *Antička Salona*, Split, 1991.

početcima nastale dvije Dalmacije – ona primorska i otočka te ona kontinentalna. Bulić je opazio položaj Dalmacije između Rima i Carigrada. Jedno i drugo provlačit će se kroz svu povijest.

Simon Rutar⁷ opisao je seobu naroda – “Die Zeit der Völkerwanderung” (str. 71–82). On je slijedeći Bulića opisao zemlje između Zrmanje i Bojane kao jabuku razdora između Istoka i Zapada. Taj razdor nastavit će se kroz čitav srednji vijek, dok te zemlje konačno nisu pripale Zapadu. Dioklecijan je s Konstantinom podijelio Carstvo tako da je Drina postala granica; rimska je Dalmacija tako pripala Zapadu, ali je bila sve samostalnija. Rutar je kratko opisao Dalmatince, koji su sudjelovali u povijesti građanskih ratova u Carstvu, i imperatora Corneliusa Neposa, koji je zadavljen u blizini Salone 480. godine, čime je zapadno Carstvo prestalo postojati, a Odoakar je Dalmaciju pridodao Apeninskom poluotoku, kojem je, kaže autor, ona državnopravno i pripadala.

Rutar je nastavio sa životopisom sv. Jeronima, rođenog 331. u Stridonu, mjestu za koje se pouzdano ne zna gdje se nalazilo. Opisao je njegova česta i daleka putovanja na kojima je izradio biblijski prijevod Vulgatu. Taj prijevod je, mogli bismo dodati, najznatniji u povijesti prevođenja jer je odigrao veću ulogu negoli izvornik.

Seobu naroda opisao je kao tamno doba, a tako se ona opisivala u čitavoj ovoj zbirci, i ne samo u njoj. Prikazao je provale Gota, Huna, značenje Dalmacije u borbi Bizantinaca protiv Gota u Italiji. Prema Ivi Goldsteinu, to je bila borba između kršćanstva i gotskog arijanstva. Što je arijanstvo, nitko nije objasnio.⁸ Bizant je pozvao Langobarde da opustoše Dalmaciju i time prognaju Gote, te je osnovao Ravenski egzarhat u kojem je Dalmacija dobila katapana da njome upravlja. I napokon dolaze Slaveni koji su se oslobodili avarskog podaništva. Oni napučuju i osvajaju Dalmaciju u doba Herakliusa (610.–640.). Tada je Salona razorena, pučanstvo je izbjeglo na otoke, a u Dalmaciju dolazi Ivan Ravenjanin. Sve se ovo održalo u povijesnoj znanosti uz mnogo sumnji i nagađanja jer izvora je malo i oskudni su. Tako je Goldstein sumnjao u skupni dolazak Slavena i uočio da oni dolaze u manjim skupinama kao poljodjelci; Salona je izgubila značenje kad je nestalo trgovine sa Sirmiumom, a Ivan Ravenjanin čista je legenda.⁹ Tada se opet pokazala dvojnost Dalmacije; poslije dolaska Hrvata obala s gradovima postaje bizantska tema, a unutrašnjost napučuju Hrvati na sjeveru i Srbi na jugu. Neretva je granica između jednih i drugih. Ovdje autor slijedi Porfirogeneta,

---

⁷ On je autor jedne publikacije o Dalmaciji. Usp. Simon RUTHAR, *Das Küstenland und das Königreich Dalmatien*, Wien, 1880.

⁸ Ivo GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu*, Zagreb, 1992., str. 30–31. Bizant je tada ustanovio pomorsku magistralu duž Jadrana. Nešto o arijanstvu i uopće o krivovjermima srednjeg vijeka naći će se u – Ivan PEDERIN, *Rodenje Europe iz duha katolicizma i hereze, crkvenosti i viteštva, Crkva u svijetu*, XXXVI, 2001., br. 1, str. 76–94, pa kod Franje ŠANJEKA, *Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare, XIIe–XVe siècles*, Bruxelles – Paris – Louvain, s. a. O krivovjermima uopće usp. Marcelino MENÉNDEZ PELAYO, *Historia de los heterodoxos españoles*, I–II, Madrid, MCMLXV.

⁹ I. GOLDSTEIN, n. dj., str. 77, 96, 134.

kao da je to mit koji određuje sudbinu i povijest, a pitanje Neretve odnosno Cetine kao granične rijeke između Hrvata i Srba protegnut će se kroz cijelo XX. stoljeće.

Josip Gelčić napisao je prilog o srednjem vijeku – “Das Mittelalter” (str. 82–98). Opisao je Hrvate, koji su od VIII. st. pod franačkom vlašću, a od 805. su Mleci i romanski gradovi u Dalmaciji također pod franačkom vlašću do 812. godine. Bizant je pomorska, a Franci kopnena sila. Tu se opet pojavljuje dvojnost Dalmacije – njezine pomorske obale i kontinentalnog zaleđa. Hrvati ostaju pod franačkom vlašću, ali ne i Srbi. Onda franačka država slabi, a Bizant opet protegne vlast nad Slavene u Dalmaciji, čija je zavisnost o Bizantu isto tako labava kao što je bila o Francima. God. 991. dolazi u Dalmaciju brodovlje dužda Pietra Orseola te mu se, uz suglasnost Bizanta, gradovi podvrgnu i plaćaju Mlecima danak. Onda car Basilius II. opet stječe suverenitet nad Dalmacijom. Slaveni primaju kršćanstvo od Rima, a kasnije i pod utjecajem Bizanta. Poslije u Dalmaciju dolaze učenici sv. Ćirila i Metoda, donose glagoljicu i staroslavenski liturgijski jezik, što Dalmaciju vezuje s Istokom. Rim potiskuje staroslavensku liturgiju jer se bojao prodora krivovjerja s Istoka.¹⁰

Autor ne spominje Tomislava, već povijest Hrvata počinje s knezom Stjepanom, koji je 1052. osnovao novu silu. Njegov sin bio je Petar Krešimir koji je priznao vrhovnu vlast Bizanta, okrunio se za kralja i imao sjedište u Ninu. Njegov je sin bio Zvonimir koji je uklonio Slavca i dobio kraljevsku krunu od pape. On se oslanjao na Normane protiv Mletaka, koji su sklopili savez s Bizantom. God. 1085. je car Alexios hrisobulum poklonio Dalmaciju Mlecima. Poslije Zvonimirove smrti romanski su se gradovi u Dalmaciji vezali s Mlecima, a Hrvati su se brakom Lepe vezali s Mađarima. Koloman se oženio s kćeri grofa Rogera I. od Sicilije i sklopio savez protiv Mletaka, te se 1102. okrunio za kralja Hrvatske i Dalmacije u Biogradu. Hrvati napadaju gradove. Dolazi mletačko brodovlje, razara Biograd 1125., ali Mađari stječu Split 1141., Trogir 1151. i Šibenik 1167. godine. Bizant štiti Dubrovnik i Kotor, a Kotor ulazi pod vlast Raške. Manuel Komnen nastoji obnoviti carstvo i 1180. zadnji put dolazi u Dalmaciju, a potom umire. God. 1192. prognaše Mađari Mlečane iz Zadra, a Stefan Nemanja osvaja dubrovačku okolicu. Enrico Dandolo osvaja Zadar pa Carigrad, ne osvrćući se pritom na papino prokletstvo, a mađarski kralj Andrija II. odriče se Dalmacije. U Bosni se širi bogumilstvo. Dolaze Mongoli. Poslije njihovih provala Béla IV. odriče se Zadra pod uvjetom da dobije 2/3 lučkih carina. Slijedi rat između Splita i Trogira, a Split i Šibenik opet dolaze pod Krunu sv. Stjepana. Split revidira statut u aristokratskom smislu. Omišani gusare. Rat Karla III. Napuljskog i Andrije III. Mađarskog dijeli Dalmatince u dvije stranke. Karl Robert učvršćuje svoju vlast u Hrvatskoj, a Zadar se priklanja Mađarskoj pod utjecajem bibrirskih knezova, dok Trogir i Šibenik mole Mletke da ih brane od bana Mladena. U Hrvatskoj se rasplamsava feudalni rat.

---

¹⁰ Strah da će se krivovjerja uvući preko loših i netočnih prijevoda protezao se stoljećima. Usp. I. PEDERIN, Autograf Rusićeve polemike protiv Karamana i njegovo značenje kao prvog spisa o književnom prevođenju kod Hrvata, *Croatica Christiana Periodica*, Zagreb, god. 11, 1987., sv. 20, str. 102–123.

Hrvatska je tada *de facto* nezavisna od Mađarske, koja sklapa savez s Genovom, Aquilejom i Padovom protiv Mletaka. U Zadru se god. 1358. sklapa mir. Dužd Vettor Pisani šalje brodovlje protiv Genove, ali 1381. opet se mora odreći Dalmacije. Onda kraljica udovica Elisabeta biva zadavljena u Novigradu, Marija se udaje za Sigismunda, Bosna pada pod Osmanlije, Dalmacija se prodaje, Mleci sklapaju mir s Mehmedom II., Dubrovnik ostaje slobodan, a Dalmaciji ostaje jedino obalna trgovina. Bosanski sandžakbeg 1498. osvaja Klis, potom i Makarsku. Knin pada 1522., ali kršćani iste godine oslobađaju Klis i junački ga brane. Osmansku vlast opisuje kao vlast pljačke, ubojstava i grabeži.

Ova je povijest Dalmacije, bar što se tiče srednjovjekovlja do dolaska Osmanlija, ponešto razrađena u spisu *Abhandlung über die Verhältnisse des vormaligen Venetianischen Dalmatien in Hinsicht auf das Königreich Hungarn* c. k. tajnog kućnog arhivara Franza Sebastiana Gesslera, koji je on napisao u Beču 12. svibnja 1802. godine.¹¹ Gessler je ovaj spis napisao za porabu Dvora, koji se nalazio u polemici s Budimom što je Dalmaciju tražio za Mađarsku. Ovo nije mjesto da se na tu raspru šire osvrćemo, ali ćemo istaknuti da Gessler, kao i Gelčić, vrlo malo piše o hrvatskim narodnim vladarima. O njima nije našao dovoljno vijesti u tada dostupnim izvorima, pa je opisao kako je Zvonimir postao kralj tako što se u odnose Bizanta i Mletaka umiješao papa i Normani, kasnije i Mađari zbog braka Zvonimirove sestre. Gessler je zaključio da Mađarska nema nikakvih prava na Dalmaciju, a Gelčić je, očito slijedeći ovaj izvor, vrlo štur kad piše o hrvatskim narodnim vladarima jer bi inače bio morao preporučiti sjedinjenje Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom. Proučavanje povijesti hrvatskih narodnih vladara počinje s otkrivanjem njihovih pergamena i njihovim objavljivanjem u izdanju *Codex diplomaticus*, kao i sa starohrvatskom arheologijom, kojoj je utemeljitelj fra Lujo Marun.¹²

Ova povijest Dalmacije zapravo je povijest Hrvatske i kaže da se povijest Dalmacije ne može napisati bez povijesti Hrvatske, pa i Bosne. Međutim, u svesku *Croatien* koji je izišao 1902., Iso Kršnjavi napisao je povijest Hrvatske koja uključuje i povijest Dalmacije. Razlike su jedva zamjetne, tek što je Kršnjavi napisao tu povijest da bi pokazao Mađarima da Hrvatska ima svoju povijest, da je kraljevina i prema tome i nacija, a ne *pars adnexa*, kako su to Mađari smatrali. Rutarova povijest Dalmacije nije autonomaška, čuvstveno težište se nalazi na Hrvatima. To nam svjedoči o slabosti povijesti ranog hrvatskog srednjovjekovlja; izvora je malo, oskudni su, a literature mnogo, da ne kažem previše; svaki naraštaj hrvatskih povjesničara nanovo interpretira povijest ranog hrvatskog srednjovjekovlja, a da ne objašnjava što je bila bizantska, franačka i mletačka vlast jer ne postoje izvori iz kojih bi se, kao iz kasnijih razdoblja,

---

¹¹ Ovaj spis čuva se u bečkom Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ministerium des Aeusseren, Alte Kabinettsakten (Innenösterreich) ZM 54/67.

¹² Karlo JURIŠIĆ, *Fra Lujo Marun, osnivač starohrvatske arheologije 1857–1939*, Split, 1979. Valja reći da je Marun radio na svoju ruku i da je dugo bio omalovažavan i nepriznat čak i od domaćih povjesničara i arheologa.

utvrdili karakter, nadležnosti i domet neke vlasti, njeni činovnici, vojnici i njihove ovlasti.

Prilog o novom vijeku pod naslovom “Die Neuzeit” napisao je Tullius Erber (str. 98–118). On je počeo s god. 1536., kad je Petar Kružić branio Klis. Car Ferdinand I. poslao mu je u pomoć 2000 vojnika, a papa njih 700. Osmanlije su ga opkolili i odsjekli mu vezu s morem. Kružić je onda navalio na njihovu vojsku kod Solina; Osmanlije su se počeli povlačiti, a onda je iznenada stigao bosanski paša s velikom vojskom. Počela je bitka u kojoj je Kružić junački poginuo. Potom su Mleci poslali 12.000 pješaka i 1500 konjanika pod zapovjedništvom, kako kaže pisac, generalnog providura Alvis Badoera¹³ na Osmanlije. Onda je tursko brodovlje pod zapovjedništvom Hajrudina Barbarosse uplovilo u Boku, pa dalje u Jadran, gdje su nakratko uspjeli osvojiti Hvar, grad od velike vojne važnosti za Mletke. Mir u ovom ratu, a to je bio Ciparski rat, sklopljen je 1573. godine.

Autor se izražava o osmanskoj vojsci kao o hordama, spominje franjevce kako šire kršćanstvo u Bosni prezirući smrt. Kao da ništa ne zna o tome da su pljačkaške ratove vodili pravoslavni vojnici, koji se u mletačkim izvorima zovu *martolossi*, te da se Osmanska Carevina sastojala od nekoliko *mileta*, a to će reći vjerskih zajednica koje su imale priznat položaj, ali su pravoslavni imali više prava negoli katolici.¹⁴ Za ovu zbirku uopće je karakteristično loše poznavanje Osmanske Carevine, te se ništa ne doznaje o životu dijelova Krune sv. Stjepana i Hrvatske pod osmanskom vlašću.

Autor nadalje piše o uskočkom ratu. Uskoci su neprijatelji Osmanlija, koje pljačkaju; iako pljačkaju samo Osmanlije, ali Mleci oružjem ustaju protiv njih. Papa Klement VII. pobuđuje cara Rudolfa i splitskog arcidakona Albertija da napadnu Klis. Uskoci su se potajno iskricali u Kaštelanskom zaljevu, a Alberti im se stavio na čelo, napao Klis, osvojio ga i razvio habsburšku zastavu. Osmani šalju vojsku, general Lenković hita Albertiju u pomoć s 1300 vojnika, ali ga Mlečići spriječe; počinje borba, no uskoci pljačkaju umjesto da se bore te Osmanlije pobjeđuju, a Mleci kažnjavaju Splićane što su napali Klis. Mlečići sada stoje pred čitateljem kao izdajnici kršćanstva zbog svojih uskih interesa, koje pisac ipak поближе ne opisuje. Simpatije čitatelja sada se okreću prema caru i papi. Osmanlije napadaju Šibenik koji se junački brani, Leonardo Foscolo osvaja Knin, 1648. Mlečići osvajaju Klis, 1699. Osmanlije osvajaju Kandiju, a 1686. Girolamo Cornaro opet kreće s vojskom na njih i tjera ih iz Gračaca, Trebinja, Čitluka, Klobuka. Mir se sklapa u Karlovcima 1699. te se Dalmacija sad dijeli na *acquisto vecchio* i *acquisto nuovo*. Poslije 1718. i mira u Požarevcu Turci su

---

¹³ Funkcija generalnog providura ustanovljena je u XVII. st., međutim, generalni providur po prvi se put spominje u Dukalama i terminacijama u zadarskom Državnom arhivu 1547. godine. Usp. I. PEDERIN, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409–1797)*, Dubrovnik, 1990., str. 105.

¹⁴ László HADROVICS, *Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću*, pogovor – Radoslav Katičić, Zagreb, 2000., str. 39–40; L. S. STAVRIANOS, *The Balkans since 1453*, New York, 1958., str. 60. O *martolossima* u zaleđu Šibenika usp. I. PEDERIN, *Šibensko društvo u drugoj polovici XV. stoljeća*, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Zadar, sv. 37, 1995., str. 249–293.

protjerani još dublje, pa se ova najnovija stečevina zove *acquisto nuovissimo*. Sad se razvija trgovina s Bosnom, raste blagostanje u gradovima, a siromaštvo u unutrašnjosti, zapaža se potkupljivost mletačke uprave, razvija se i hajdučija. Ovo pisac piše bez dokaza, zbog očite nesklonosti Mlecima. Naime, novija su istraživanja pokazala da je potkupljivosti doduše bilo, ali da ona nije bila razlogom neučinkovitosti mletačke vlasti. Ona je bila neučinkovita jer je instrumente, dukale i terminacije upisivala kronološki pa ih je bilo teško naći u spisima, osobito u XVIII. st., kada dukale iz XV. st. više nisu bile ni lako čitljive, a ipak su vrijedile jer legitimistička vlast nije poznavala načelo *lex posterior derogat legem anteriorem*.

Kad su u Dalmaciju došli Francuzi, Dalmatinci su se pokazali vjerni mletačkoj vlasti, koju pisac sada spominje kao demokratsku; narod je konzervativan, napada Židove pa frankofile (autor ne spominje da su Francuzima bili naklonjeni masoni¹⁵). Andrija Dorotić pobunio je narod jednom proklamacijom protiv jakobinaca, širi se uvjerenje da samo vjera može spasiti Austriju. Bio je to pojednostavljeni nazor; Crkva je svakako snažno podržavala Austriju, a Austrija je tražila savez s Crkvom jer joj je samo ona mogla dati nastavni kadar koji bi joj odgojio činovništvo da radi, a ne filozofira, pa je Marija Terezija poslije raspuštanja Družbe Isusove 1773. povjerila školstvo benediktincima i piaristima.¹⁶ Dakako, o Austriji i njezinom klerikalizmu može se mnogo toga reći, ali o tome na drugom mjestu. Ovaj način pisanja shematizira sliku Hrvata kao dinastiji odanog poslušnika, klerikalnog i neukog, koji stoji pod vlašću redovnika. K tome valja reći da izvori i arhivska istraživanja nisu pokazala progone Židova na početku XIX. st. u Dalmaciji. Na ovu sliku Dalmacije nadogrudio je Alfred Fest sliku francuske okupacije u kojoj su Talijani skloni demokratskim Francuzima, a Hrvati klerikalnoj i reakcionarnoj Austriji.¹⁷ Novija i još neobjavljena istraživanja nisu potvrdila ovu povijesnu shemu. Valja primijetiti da Mleci nisu imali demokratsku, nego aristokratsku vlast, koja je zbog toga bila na zlu glasu u *Risorgimentu* i uopće kod liberala, pa i kod Antuna Nemčića Gostovinskog u njegovim *Putositnicama*.¹⁸

---

¹⁵ Prema izvješćima austrijske policije, pristalice Francuza bili su masoni. Usp. I. PEDERIN, Uloga Innocenza Čulića u gospodarskoj, kadrovskoj i socijalnoj politici nove vlasti u Dubrovniku (1806–1818), *Dubrovnik*, 32, 1989., br. 1-2, str. 12–51; ISTI, Slobodno zidarstvo u Dalmaciji do 1839. godine, *Encyclopaedia moderna*, Zagreb, 13, br. 4 (40), 1992., str. 520–526.

¹⁶ Gerald GRIMM, *Die Schulreform Maria Theresias 1767–1775., Das österreichische Gymnasium zwischen Standesschule und allgemeinbildender Lehranstalt im Spannungsfeld von Ordensschulwesen, thesianischem Reformabsolutismus und Aufklärungspädagogik*, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris, 1987., str. 65, 101–102, 106, 111, 114, 115, 117.

¹⁷ Usp. – Fiume all’epoca della prima guerra Napoleonica (1797), *Bullettino della Deputazione di storia patria*, Supplemento al volume II. (Dall’originale ungherese pubblicato nel periodico “A Tenger” di Budapest, 1912., fasc. I–IV).

¹⁸ Šime Ljubić i Ivan August Kaznačić ipak vide u Mlecima demokraciju. Usp. I. PEDERIN, Il mito di Venezia nella storiografia e letteratura croata, *Mito e antimito di Venezia nel bacino adriatico (secoli XV–XIX)*, *Atti del Congresso italo-croato*, Venezia, Fondazione Giorgio Cini, 11–13. novembre 1997., a cura di Sante Graciotti, MMI, Roma, 2001., str. 41–63.

Austrija god. 1797. šalje u Dalmaciju generala Matu Rukavinu s 4000 vojnika. On je oduševljeno dočekan; držao je govore s oltara, opisuje Franju I. kao zaštitnika vjere i nasljednika mađarskih kraljeva. Kolonat ostaje neriješeno pitanje, Petar I. Petrović Njegoš nastoji se domoći Boke, zaposjeda Budvu i Župu, a stao je na stranu Mlecima odanih demokrata u Dalmaciji. Mnogi ga smatraju jakobincem, ali austrijska stranka sve je jača, a vladika se opravdava Rukavini da je posjeo Boku kako bi očuvao mir. Uto na Kalamotu stiže francuski kontra-admiral Bruyes s dva linijska broda i traži od austrijskog generala Bradyja da se povuče iz Boke. On odbija, ali se ipak povuče kad mu je stigla vijest o miru u Campoformiju. Bruyes odjedri dalje na Krf, ali Dubrovniku nametne tešku ratnu kontribuciju.

Potom autor opisuje Požunski mir 1805., kojim je Dalmacija došla pod francusku vlast 1806., govori o ruskom brodovlju koje je stiglo u Boku, o neprijateljstvima Rusa i Francuza, o Dubrovniku koji otvara vrata Francuzima da ga ne zauzmu Rusi, o ruskom generalu Vjazemskom koji s ruskom i crnogorskom vojskom opsjeda Dubrovnik. Crnogorci pustoše Konavle, Francuzi potiskuju Ruse, ali Dalmatinci mrze Francuze koji su im ukinuli njihove srednjovjekovne povlastice. Tu je autor u oštroj kontradikciji sa slikom Dalmatinaca koji su odani *demokratskoj* Veneciji. Rusi šalju emisare da bune narod, pokušavaju pomoći poljičkim ustanicima 1807. protiv Francuza, ali doživljavaju poraz od snaga koje vode generali Tileta, Lecchi i Testa. Iz Omiša ih je istjerao francuski general Delzon. Autor je pokazao da su Dalmatinci bili protiv Francuza, ali nije objasnio zašto. Zatim je opisao francusku vlast kao dobru, koja diže blagostanje i gradi strateške ceste. Austrijski general Stojčević napada Francuze iz Gračaca, ali doživljava poraz, iako je Stojčeviću prišlo 1400 dalmatinskih dragovoljaca. Marmont prodire preko Rijeke prema Ljubljani, a general Knežević ulazi s 4600 vojnika u Dalmaciju s kopna, prodire do Neretve, ali se mora povući jer je 1809. sklopljen mir u Schönbrunn.

Onda je u Jadran uplovilo englesko brodovlje i učvrstilo se na Visu. Francuzi su poslali brodovlje protiv Engleza, ali su pretrpjeli poraz 11. ožujka 1811. godine. Engleski komodoro Host ranjen je u toj bitci. God. 1813. u Dalmaciju ulazi general Franjo Tomašić na čelu vojske od 2900 graničara, vojne postrojbe u Kninu ustaju protiv Francuza, francuski časnici se predaju, pukovnik Francesco Danese zauzima Šibenik, Trogir i Klis, Englezi Split i Hvar. Oni podupiru ustanike koji pokušavaju ponovno uspostaviti Dubrovačku Republiku. Zatim stiže general Todor Milutinović i zauzima Dubrovnik. Petar I. Petrović Njegoš zauzima Boku, Kotor i Budvu, a Bokelji mole u Rijeci pomoć, gdje ih primaju nadvojvoda Este i engleski admiral Freemantle. Mulutinović potom potisne Crnogorce iz Boke.

Austrija smanjuje poreze, trgovina i zanati cvjetaju, osnivaju se škole. Erber je prikazao Francuze kao napredne, ali i Austrijance. Ove simpatije za Francuze pokazuju njegove liberalne sklonosti u doba koje inače nije bilo liberalno. U predožujsko doba, a i mnogo kasnije, u Austriji ne bi bilo moguće iskazivati simpatije prema Napoleonu i liberalizmu, a osobito ne prema Francuskoj revoluciji. Austrijska c. k. Viša policija,

koja je u biti bila politička policija, borila se protiv liberala bar do kraja 1850-ih godina i sumnjičila svakoga da je liberal ili član nekog tajnog društva.¹⁹

Ovdje se moramo pitati zašto su Francuzi tako lako pobjeđivali Austrijance do 1809., a onda su svi protiv njih ustali, pa se njihova demoralizirana vojska predavala. Erber nije odgovorio na ovo pitanje, no ono je predmetom novijih istraživanja koja su teško moguća dok austrijski *Verwaltungsarchiv* ne učini dostupnim fond *Polizeihofstelle*, koji se nikom ne pokazuje. Taj fond sadrži spise o borbi protiv Napoleona. Sada se ti spisi nikom ne pokazuju.

Ovaj prikaz novije povijesti Dalmacije ne kolidira s poviješću Hrvatske u odgovarajućem razdoblju, koju je u svesku *Croatien* napisao Ivan Bojničić Kninski. On se čita kao uzbuđljivo štivo; autor ide od jedne bitke do druge, u tim bitkama ne nalazi povijesne zakonitosti, već polazi od uvjerenja da je njihov ishod pitanje bojne sreće, a još više spleta i izdaja dobrih i zlih sila koje se pojavljuju u povijesti gotovo onako kako se pojavljuju u pustolovnim romanima ili u trivijalnoj literaturi. Ovakva povijest naziva se u znanosti pozitivističkom, a mi bismo njezin uzor mogli tražiti u povijesnim spisima Friedricha Schillera, koji je običavao mnogo stranica posvetiti tijeku jedne bitke. Iako smo tijekom pisanja istakli nedostatke ovog rada, valja reći i njegovu vrijednost jer je dao čvrst okvir tijeka povijesti i povijesnih zbivanja koji do danas nije revidiran, iako je povijesna znanost ispunjavala njegove šupljine. Ovdje valja istaknuti da s Erberom takoreći počinje naša moderna nacionalna povjesnica, koju je otpočeo Šime Ljubić, a nastavili je Iso Kršnjavi, pa Ferdo Šišić, Lovre Katić i drugi.

Karl Vipauz napisao je pregled o narodopisu Dalmacije i tjelesnom ustroju Dalmatinaca pod naslovom “Zur Volkskunde Dalmatiens, Physische Beschaffenheit der Bevölkerung” (str. 119–125). U Dalmaciji živi 6% Talijana, a ostalo je, kaže autor, srpsko-hrvatska jezična zajednica – Vlasi (Vlaji) koji su po jednim nekadašnji Romani, a po drugima Srbi.²⁰ Dalmatinci su rastom najviši u Austriji, među njima je najveći postotak sposobnih za vojnu službu, najplećatiji su, ali ponegdje hara malarija, a širi se i sušica. Otočani su manji. Onda je autor zašao u prikaz postotaka dolihokefalnih i brahikefalnih. Žene su lijepe i visoke, ali rano ostare; Vipauz nije zamijetio da je to zbog teških uvjeta života, a ne zbog nekih rasnih razloga. Ivan Danilo je s Antunom Liepopilijem, Valerijem Michelijem Tomićem, Rokom Počinom i Stipom Zlatovićem napisao prilog o etnografiji Dalmacije bez Boke, pod naslovom “Das Volksleben (mit Ausschluss der Bocche)” (str. 125–184). Slaveni koji su u VII. st. došli u Dalmaciju, nazivaju svoj jezik slavenskim, ilirskim, hrvatskim, srpskim i

---

¹⁹ I. PEDERIN, Austrijska policija u borbi protiv masona i tajnih društava poslije srpanjske revolucije (1830.) (I), *Hrvatska obzorja*, Split, III, 1995., br. 3 i 4, str. 665–680, 921–928; ISTI, Austro-ugarska nagodba (1867.) kao nagodba austrijske policije sa zapadnom masonerijom, *Hrvatska obzorja*, V, 1997., br. 3, str. 627–648.

²⁰ Ne želeći ovdje ulaziti u vrlo opširnu literaturu o Vlasima (Vlajima), istaknut ćemo da se oni pojavljuju u arhivskim spisima zadarske pismohrane u XIV. stoljeću. Nema podataka da bi bili neke druge vjere ili da bi govorili neki drugi jezik.

srpsko-hrvatskim, a to je sve jedan jezik. Međutim, selo je u Dalmaciji jedno, a grad drugo jer u gradu snažno djeluje mletačka kultura. Dalmatinci vole pjesmu, gostoljubivi su i religiozni. Autori su uvijek imali registar kolektivnih karakteristika jednog naroda. One su uvijek pozitivne, pa i idealizirane, ali razlika ima. Za žitelje srednjoeuropskih dijelova Carevine obično se kaže da su ozbiljni, marljivi i izdržljivi. Međutim, uvijek se za sve kaže da su religiozni. Za dalmatinske seljake crkva je jedina škola. To nam već kaže da je dalmatinsko selo i dalje bilo patrijarhalno, pa je crkva i dalje bila mjesto gdje su se rješavala seoska pitanja kao u mletačko doba.²¹

Dalmatinci su bili religiozni, ali i praznovjerni, kao i svi seljaci; vjerovali su u vukodlake, koji su se rađali ili su potjecali iz obitelji vukodlaka, zatim u mōru, vještice koje se obaziru u crkvi kad svećenik kaže *Orate fratres*, vile koje kradu male, još nekrštene djevojčice. Svećenici bez uspjeha nastoje odvratiti narod od praznovjerja.²² Mi bismo mogli dodati da vjera u takve sablasti nije po sebi protivna kršćanstvu jer psalam 95. spominje feničke bogove kao đavle, a onda bi se tu mogli rubrificirati i vampiri itd. Opasnost počinje tek onda kad vjernici počinju moliti te sablasti ili one na njih počnu djelovati na drugi način. Važnost je ovih praznovjerica u tome da su kod svakog naroda drugačije pa se u njima, kao i u narodnoj književnosti i nošnji, pojavljuje narodna individualnost na seljačkoj razini.

Dalmatinci su narod seljaka i stočara, pa se i danas kaže da je stočarstvo obilježilo njihov mentalitet.²³ Malo se njih bavi zanatstvom, mada je raširena kućna radinost, gdje rade osobito žene, a to je karakteristično za sliku patrijarhalnog sela koje nastoji biti samodostatno. Patrijarhalni život opada. Obiteljski posjed ide od oca na najstarijeg sina. Velik je utjecaj seoske skupštine u kojoj se sastajahu domaćini. Domaćin u kući inače nadzire poljske radove, a njegova žena radove u kući. Seljaci ne poštuju ženu, vesele se samo kad im se rodi sin; žene moraju teško raditi, na vratima se žena ukloni i pušta muškarca da prvi prođe. Bili su to običaji koji se nisu bitno razlikovali od običaja ostalih seljaka u narodima Carevine jer su nastali u sličnim uvjetima seljačkog života i rada.

Vipauz je potom opisao tipičnu dalmatinsku kuću, njezin unutarnji raspored, veliku sobu za svadbu te proslavu krsnog imena. Tu prešućuje da je ta proslava proširena jedino među pravoslavcima; on uopće prešućuje pravoslavlje u Dalmaciji. Posluga živi u posebnoj kući – vatrenici, kolibi kraj kule. Onda je autor opisao

---

²¹ Mleci su neprestano krnjili stara prava Crkve, zadržali su svečane ceremonijale kojima su se iskazivale počasti njezinim knezovima i drugim *reppresentantima*. Međutim, i u austrijsko doba crkva je ostala mjesto gdje su se narodu priopćavale odredbe vlasti i druge za nj važne vijesti, a general Mate Rukavina je u crkvi držao govore. To je tako moralo biti jer novina nije bilo niti ih je narod umio čitati. Vidi I. PEDERIN, *Mletačka uprava...*, str. 43 ff.

²² Crkva ni danas ne običava teološki analizirati ta praznovjerja. Usp. Luka TOMAŠEVIĆ, *Između zemlje i neba, Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, Sinj, 2000., str. 149–162.

²³ Ivo RENDIĆ MIOČEVIĆ, *Zlo velike jetre. Povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba*, Split, 1993., str. 99.

prehranu seljaka i drveno posuđe. Nedjeljom poslije mise sastaje se seoski glavar s domaćinima da razmotre tekuća pitanja. Opisao je zatim kumstvo i pobratimstvo koje se odnosi na svu rodbinu. Jedno i drugo sklapa svećenik i znači zapreku za sklapanje braka u dva naraštaja. Na obali se o Božiću mire zavađeni ljudi. U korizmi nije dopušteno pjevati. Na Svetoga Vlaha u Dubrovniku izlaze pred crkvu bratovštine sa zastavama, a navečer je grličanje. Sljedećeg dana svi nose zastave i pucaju iz pušaka. Autori opisuju nošnje. U doba Republike došla bi četa Riječana i četa Župljana s oklopljenim kapetanima na konju da se poklone knezu, koji bi priredio gozbu. Tada bi se dali pokloni crkvi sv. Vlaha. Na sam blagdan sv. Vlaha knez bi sjeo s Malim vijećem u predvorju Kneževe palače, a pred njega bi izašle dvije trsnice s diplomama. Na stijegu zastave bila bi po jedna boca vina i ulja kao znak mira. Pred knezom bi se onda zaplesalo kolo, pa drugi ples i u njemu Turica (Mars), nastupio bi i Čoroje (Bacchus) u krabulji i s pandžama, pa vila (Lada). Zapovjednici Pilana i Gružana sukobili bi se u dvoboju. To je bio vrijedan opis tradicionalne dubrovačke svečanosti, u kojoj se ne zamjećuje da bi grad bio jedno, a selo drugo, kako je to pisao Vipauz. Feudalno društvo imalo je mnogo bliži odnos prema seljaštvu negoli novo građansko društvo, koje se okupilo u gradovima i izgubilo vezu sa seljakom, prepustivši ga samom sebi i poreznicima.²⁴

Autor je potom opisao Sinjsku alku koja se od 1875., kad je Franjo Josip posjetio Sinj, trčala 18. kolovoza, dakle na carev rođendan. Opisao je običaje kod sklapanja braka, koji nestaju. Opisao je kako idu svatovi, koje pred svakom kućom čeka domaćica s krčagom vina. Nevjestini svatovi ne daju nevjestu pa ih mladoženjini svatovi savladaju i otmu nevjestu. Onda mladoženjin otac izvodi pred svatove mnoge djevojke i pita koju hoće, a tek na kraju izvede svoju kćer. Svatovi tada kažu određenu formulu i recitiraju čitave pjesme. Kod poroda ne pomažu babice nego starije žene, ali autori ne govore o nedostajanju babica u tadašnjoj Dalmaciji, osobito na selima. Kod poroda izgovaraju se određene formule. Opisuje se narodna svečanost kad svećenik kaže mladu misu, kao i izbor seoskog kralja. Posljednji kralj izabran je 1875. na Velom Ižu. Citiraju se molitve prigodom suše te govori o božićnom kolu i kolu na sajmišne dane. Moreška je ples s mačevima koji predstavlja borbu kršćanske i muslimanske vojske.²⁵ Opisao je zatim športska natjecanja, crkvena prikazanja bliska talijanskim misterijima i njemačkim pasionskim igrama. Kad se netko razboli, kaže autor, najprije

---

²⁴ Ovdje valja spomenuti sve probleme koji su na selu nastali u XIX. stoljeću. Usp. Stijepo OBAD, *Dalmatinsko selo u prošlosti (Od sredine osamnaestoga stoljeća do Prvoga svjetskoga rata)*, Split, 1990.

²⁵ Moreška predstavlja borbu osmanske i arapske vojske i bila je proširena po svoj Dalmaciji i na velikom dijelu Sredozemlja. Usp. Vinko FORETIĆ, Prilozi o Korčulanskoj moreški, *Grada JAZU*, Zagreb, vol. XXV, 1955., str. 239–263; vidi još Danica BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Viteške igre i natjecanja snage i spretnosti u Splitu od XVII. do polovice XIX. st., *Povijest sporta*, Zagreb, XL, 1979., str. 56; I. PEDERIN, *Athletic Sports in Dalmatia from the Middle Ages to the Industrial Era*, *Ludica, annali di storia e civiltà del gioco*, 3, Treviso, 1997., str. 80–90.

pozovu svećenika, a tek onda možda liječnika; kad je smrt blizu, zapale voštanicu i drže je do glave umirućeg. Ako je bio lihvar, stave mu u Poljicima vagu i svežanj ključeva pod uzglavlje, ako se boje da bi mogao postati vampir, presijeku mrtvacu tetive na nogama i pod jezikom. Kad netko umre, zovu narikače i prirede daću ili podušje, sedmice, karmine. Pri tome se čuju razgovori s formulama.

Onda su autori potanko opisali narodnu nošnju, osobito paške čipke, koje su usporedili s francuskim *guipures*. Opisali su kako se češljaju djevojke, a kako žene. U gradu je to posve drugačije i zavisi o društvenom stupnju i imovnom stanju. Različito se odijevaju plemići te obrazovani i siromašni puk. Odjeća priobalja je pod stranim utjecajima jer je priobalje uvijek bilo u nekoj vezi sa stranim zemljama. Statuti su se pisali po rimskom, ne po hrvatskom pravu jer su rani žitelji gradova bili rimskog i grčkog porijekla. Autori spominju ostatke grčkih i rimskih, pa bizantskih i mađarskih pravnih običaja, jezičnih ostataka, ali o tome ništa pobliže ne kažu. Talijanski je bio u Dalmaciji *lingua franca* i prije dolaska Mletaka. U to se može sumnjati jer su sve isprave napisane na latinskom, a talijanski je u spisima rijedak i početkom XVI. st.; tek kasnije prevladava, ali što svečanija isprava, to više latinskog sve do kraja XVIII. stoljeća. Mletački *rappresentanti* u izvješćima kažu da se plemstvo u gradovima odijevalo na talijansku, ali ne i u Šibeniku. Novija istraživanja, npr. na Rabu, pokazala su da je odijevanje bilo podložno modi, pa je postojala i hrvatska moda u XVI. stoljeću.²⁶ Prema Danilu i drugovima, i u Trogiru se živjelo po slavenskim običajima; žene su u svoj Dalmaciji u mletačko doba rijetko znale talijanski, a svi koji su znali talijanski, govorili su taj jezik samo izvan kuće, dok je jezik kućnog ognjišta bio hrvatski. Talijanska odjeća bila je proširena u Zadru i na Hvaru, gdje je bilo mnogo stranaca.

Austrijska vlast zadržala je talijanski u školi i upravi, zadržala je čak mletačke činovnike. Odjeća je postala francuska kao u cijeloj Europi, a nacionalni život iščezao je iz gradova koji su poprimili talijanski karakter. Autori su pisali u jeku borbe za ponarođenje školstva i političkog života, o čemu postoji vrlo opširna literatura, ali sve to nisu spomenuli, vjerojatno iz razloga što je načelo uredništva bilo da se politika ne pripusti u ovu zbirku. Međutim, i kod ovih pisaca jasna je svijest da je u Dalmaciji grad i primorje jedno, a selo drugo. Po njihovu pisanju mogao bi se steći dojam da je grad talijanski ili potalijančen. Pa ipak, jasno je da je suprotnost obale i unutrašnjosti, sela i grada u XIX. st. bila izražena.

Austrijski utjecaj je jak, ali Austrija djeluje preko suvremenog građanskog zakonika. Širi se i božićna jelka istiskujući badnjak. Autori ne vjeruju u mletačke utjecaje u urbanizmu dalmatinskih gradova – o čemu je pisao, kako ćemo vidjeti, Alois Hauser – i ističu da su dalmatinski gradovi nastali prije dolaska Mletaka, a mi bismo mogli dodati da je većina tih gradova i starija od Mletaka. Svaki grad ima, kažu autori,

---

²⁶ I. PEDERIN, Proizvodni odnosi na Rabu u 16. stoljeću, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (Razdio povijesnih znanosti)*, Zadar, 18 (1991./92.), 1993., str. 201–221.

svoj karakter, a uličice su uske zbog gradskih zidina preko kojih se nije moglo graditi.

Fortunat Vulović napisao je ovakav prilog o Boki pod naslovom “Das Volksleben in den Bocche di Cattaro” (str. 284–203). Uvodno je istakao da su žitelji unutrašnjosti u kulturnom razvitku jako zaostali za Bokom, a da je Boka došla na zao glas zbog ustanaka 1869. i 1882. godine. Narodni život u Kotoru posve je različit od života u ostatku Boke jer se pučanstvo Kotora sastoji od useljenika, obrtnika ili malih trgovaca iz Albanije ili Crne Gore, ali i domaćih. U Kotor je došlo mnogo ljudi iz ostalih gradova Dalmacije, pa i isluženi dočasnici. Svaki je sa sobom donio neka svojstva svog naroda. Kotor govori pretežito hrvatski, a hrvatski je i nastavni jezik.

Bokelj se već kao dijete igra brodićima, a kad odraste, postaje pomorac. Rijetko je vješt na jeziku kao brđani, koji govore slikovitim i izražajnim jezikom. I ovaj narod vjeruje u vještice i vampire. Hrana naroda jednostavna je. Seljaci se hrane gotovo isključivo zeljem, sočivicama i krumpirom. Spolna ćudorednost je na visini, čak i kad se djevojke otimaju. Otmičar preda otetu djevojku majci, koja je čuva do svadbe kao svoju kćer. Narodna nošnja je skupa i neprikladna za rad na brodu pa se na njemu nosi talijanska odjeća. Bokelj provodi vrijeme od dvanaeste do sedamdesete godine na brodu, lako se iseljava u Ameriku, često se ukrca na Lloydove parobrode. Izvan kuće Bokelj je poduzetan, kod kuće nije. Nerado se laća nekog zanata; ako ima novaca, kupuje skupo oružje, narodnu nošnju ili sagradi kuću. Stara sela sagrađena su na visinama radi obrane od gusara i pirata. Onda je autor opisao svetkovine i procesije. U Boki obje vjeroispovijesti slave krsno ime, ovdje je Vulović, za razliku od Danila, spomenuo postojanje pravoslavnih. Na gozbi žene ne sjede uz muškarce, već sjedaju za stol kad muškarci ustanu. Međutim, proslava krsnog imena baci mnoge obitelji u dugove. Autor je zatim prikazao svečanosti o Svetom Tripunu s Bokeljskom mornaricom (*marinarezza*) i izborom časnika. Ne spominje da bi to bio ceh pomoraca. Kod otvaranja dječak od desetak godina pod oružjem drži kratku *Pohvalu*, a onda zasja sjaj srebrom optočenog oružja.

Obitelji žive u zadrugama. Oženjeni sinovi žive s ocem do njegove smrti, a onda podijele imovinu, dok majka ostane s najstarijim sinom. Bokelji, kao i Dalmatinci, poznaju kumstvo i pobratimstvo, krvnu osvetu, a onda i šišano kumstvo, čime se okončava krvna osveta koju potiskuje uljudba. Zbog toga se krvni sud drži izvan granice. Ubojica klekne gologlav, otpaše pojas i objesi pušku iz koje je ubio o vrat. Mora platiti krvarinu. Krvarina se plaćala za ubojstva i u srednjem vijeku,²⁷ ali u izvorima do danas nije nađen ovakav ceremonijal. Brakove sklapaju roditelji ne pitajući djecu. Stari pogrebni običaji nestali su djelovanjem suvremene uljudbe na obali, ali se čuvaju u brdima, gdje udovica nosi crninu do smrti. Na pogrebu se pjevaju narodne pjesme, zapravo nekrolozi sa životopisom pokojnika. Ovaj narodopis Boke kaže da su običaji slični, ali da razlike prema Dalmaciji ipak postoje. Međutim, te

---

²⁷ I. PEDERIN, Appunti e notizie su Spalato nel Quattrocento, *Studi veneziani*, Pisa – Roma – Venezia, n. s. XXI, 1991., str. 361.

razlike znatno su veće prema Crnogorcima.

Franjo Xaver Kuhač napisao je prilog pod naslovom “Musik” (str. 204–212), a koji je otpočeo sa svetim Jeronimom kao osnivačem crkvene glazbe koji je poznavao i instrumentalnu glazbu. Hrvati su rano došli u dodir s grčkom i rimskom glazbom. Narod ima svoje pjevače koji znaju napamet recitirati i po 40.000 stihova. Goethe i braća Grimm mnogo su držali do ovih pjesama. Od narodnih glazbala spominje osobito tamburicu, ali dodaje da u Dalmaciji, kao i drugdje u Europi, glazba počinje u samostanima i sjemeništima. Učitelji glazbe u Dalmaciji obično bi stekli obrazovanje u Italiji, ali ne guslari koji potječu od dvorskih pjesnika ili *ioculatora*, što su znali obavljati obavještajne zadatke pa bi ih iz osвете oslijepili. Kuhač spominje i jednu pjesmu u slavu kralja Tomislava 924., zatim papu Aleksandra III. koji je posjetio Dalmaciju gdje je dočekan hrvatskim pjesmama, a nadalje spominje crkvene orkestre. Adam iz Pariza, koji je putovao u Atenu radi školovanja, slušao je duhovne pjesme s glazbom u splitskim crkvama u doba nadbiskupa Lovrinca. Glazbeni instrumenti bili su česti u latinskim crkvama; hrvatske su se crkve više držale bizantskih običaja i pjevanja uz orgulje. Od glazbenika je spomenuo Frana Gučetića Dragoevića Papricu koji je studirao u Padovi te skladatelja i graditelja orgulja Petra Nakića. Kuhač ne navodi da je on bio povezan s mletačkim orguljarstvom pa je stvorio novi tip orgulja, već se zadovoljava da ga samo spomene.²⁸ Kuhač je potom spomenuo glazbena društva koja su se osnivala u XVIII. st., talijansku glazbu u gradovima, ali i gradske pjesme hrvatskog karaktera. Pa ipak, čak i nosači u gradovima rado pjevaju operne arije iz talijanskih gradova. On spominje zadarsku filharmoniju (*Società filharmonica*), ali ne spominje da je ona bila bastion talijanskog autonomaštva i iredentizma, slično kao i Teatro Verdi u Zadru.²⁹ To je teško i mogao jer je intencija uređivanja bila ostati izvan stranačkih borbi. Spomenuo je glazbene škole u Dalmaciji, a potom Pjevačko društvo *Zvonimir*, gradsku bandu. Spomenuo je narodnu glazbu, crkvene orkestre, hrvatska muška pjevačka društva, glazbenu knjižnicu Giovanni Marcocchia, ali i Francuze koji su za okupacije sobom odnijeli vrijedne glazbene rukopise. Tako je Kuhač bio prvi koji je spomenuo Francuze kao pljačkaše kulturnog blaga u okupiranim zemljama, koje su odnosili sa sobom pa se ono danas nalazi u Louvreu, Nacionalnoj knjižnici i drugim muzejima.

U rubrici pod naslovom “Literatur in Dalmatien” Adolf Musafia napisao je prilog o talijanskoj književnosti pod naslovom “Italienische Literatur” (str. 213–231). On je počeo tako da je istaknuo trajni utjecaj Italije pa Dalmatinci obično studiraju u Italiji, a svećenici u Rimu, gdje upoznaju klasične književnosti. Vraćaju se u Dalmaciju i postaju propovjednici u gradovima, gdje se pretežito govori talijanski. I laici studiraju

---

²⁸ Vidi Emin ARMANO, Don Petar Nakić Nacchini, Utemeljitelj mletačko-dalmatinske graditeljske škole orgulja, *Bulić*, Split, 1990., str. 35.

²⁹ I. PEDERIN, Državno sunce nad kazalištem i zabavnim životom u Dalmaciji (1825.–1865.), *Dubrovnik*, n. s., god. IX, 1998., br. 1, str. 405–432.

u Italiji, osobito u Padovi. Ovdje valja primijetiti da Italija kao politički pojam postoji od 1861., a Musafia piše o Italiji i u mnogo ranijim razdobljima, kad su politički čimbenici bili Firenca, Mleci, Milano itd. Rektor padovanskog sveučilišta bio je Mato Ranjina u XV. stoljeću. Domenico (Daniele) Farlati napisao je *Illyricum sacrum* služeći se zbirkom isusovca Riceputija. Francesco Maria i Urban Appendini došli su iz Piemonta; prvi je proučavao *slavenski* jezik i književnost te su oba postala Dubrovčani. Spomenuo je isusovca filologa Ardelija Della Bellu, Pietra Botturu iz Verone te A. Brambillu iz okolice Milana koji su svi književno djelovali u Dalmaciji. Ugo Foscolo bio je đak splitskog sjemeništa, ali nisu samo preko Jadrana k nama stizali pisci, već su tamo odavde i odlazili, kao Pier Alessandro Paravia, koji je bio profesor na sveučilištu u Torinu, a svom je rodnom Zadru ostavio knjižnicu iz koje se razvila današnja Znanstvena knjižnica. Musafia je naveo i nekoliko latinista, ali s ogradom da se oni ne mogu pribrojiti talijanskoj nacionalnoj književnosti. Nije istaknuo da je Della Bella djelovao u hrvatskoj znanosti u Dalmaciji, iako je po rođenju bio Talijan.

Istakao je cvat hrvatske književnosti u Dalmaciji od XV. do XVII. st., kojem su uzori talijanski, ali nije dodao da je talijanska književnost toga doba znatno djelovala i na sve ostale književnosti u Europi. Hrvatska književnost toga doba nema neposrednog odnosa prema narodnoj književnosti, kao književnosti većine drugih naroda, što ipak nije bliže dokumentirao, ali je dodao da su odnosi hrvatske i talijanske književnosti, u odnosu na one drugih južnoslavenskih naroda, prednost za hrvatsku književnost. Spomenuo je povijesne i arheološke radove jer se u ono doba pod literaturom podrazumijevalo sve ono što se piše. Pisci koji su pisali talijanski imali su živ i povoljan odnos prema *slavenskom narodu*.³⁰ Musafia je ovo pisao da bi izbjegao zategnutosti koje su onda vladale između Hrvata i Talijana.³¹ On je isticao posrednike između talijanske i hrvatske književnosti, odnosno talijanske pisce koji su znali hrvatski, a svu je književnost zemlje smatrao jedinstvenom bez obzira na jezik kojim je napisana, što je svakako vrlo suvremeno. Na hrvatskom tlu pisalo se na hrvatskom, latinskom, talijanskom, njemačkom, a u dalmatinskim kancelarijama bili su u upotrebi mnogi jezici.³² Talijanski je bio tek prvi jezik koji je književnosti bio na raspolaganju; hrvatski još nije bio podoban za znanost, ali je bio prikladan za književno stvaranje. Do XIV. st. nema vijesti o talijanskoj književnosti, već se razvio posebni jezik iz vulgarnog latinskog. Bio je to starodalmatski, koji Musafia ipak ne spominje tim

---

³⁰ Ovo se može lijepo zamijetiti kod italo-dalmata, kako se sam nazivao Francesco CARRARA u svome djelu *La Dalmazia descritta*, Zadar, 1846.

³¹ I. PEDERIN, *Italia irredenta i Dalmacija do 1919.*, Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918/1943)*, Zagreb, 2001., str. 303–348.

³² Tu upućujem na brojne radove Mate Zorića i moje radove vezane za njemačku književnost, što se odnose na jezike koji su bili u upotrebi u Dalmaciji. Usp. I. PEDERIN, *Die Kanzleisprachen in Südkroatien bis zu den Napoleonischen Kriegen, Kanzleiwesen und Kanzleisprachen im östlichen Europa*, Herausgegeben von Christian Hannick, Weimar – Köln – Wien, 1999.

imenom. Taj ugasli jezik istražio je kasnije Bartoli.³³ U XV. st. počinju književnosti na narodnim jezicima. Mnogi hrvatski pjesnici koji su neko doba boravili u Italiji, pisali su i na talijanskom. Tu spominje pisce poput Ivana Lučića, diplomata, povjesničara i arheologa Antuna Vrančića, Marina Getaldića, Stjepana Gradića, Julija Bajamontija, Radoša Antu Michieli Vitturija, Ivana Dinka Stratika, naprijed spomenutog Piera Alessandra Paraviju te Nikolu Tommasea, koji je toliko pripomogao razvitku znanosti u Italiji. Bio je vrlo marljiv, radio je do smrti, a njegovo glavno djelo je *Dizionario di sinonimi*. Bio je ugledni dantolog, esejist, a njegov stil odmah se prepoznaje.³⁴ Danas o svim ovim piscima postoji bogata literatura. Za nas je važno da Musafia nije htio stvoriti dva književna i jezična tabora. Musafia je nastavio tako da je spomenuo Roberta Visianija, prirodoslovca koji je predavao na sveučilištu u Padovi. Istaknuo je da obrazovanje u naše doba postaje vlasništvom sve šireg kruga pa je nastavio s nabranjem talijanskih pisaca poput Ivana Katalinića, Giuseppea Ferrarija Cupillija, Vicenza Solitra, Francesca Carrare, Damijana Fabjanića, Augustina Casottija, Luigija Ficherta, arheologa Carla Lanze, dantologa A. Lubina, a spominje i tjednik *La Dalmazia* koji je uređivao A. Franceschi. Taj je tjednik zastupao duhovne i narodno-gospodarske interese, slično kao i *Zora dalmatinska*.

Musafia je pisao tako da je uspješno izbjegavao trvenja koja su među dvjema, više političkim negoli jezičnim, zajednicama postojala. Pa ipak, iz njegova rada vidi se, a on to ne nastoji dokazati, da talijanska književnost Dalmacije nije bezuvjetno dio talijanske nacionalne književnosti, onako kako je to talijanska književnost Istre. Više je to izraz želje pojedinih pisaca da iznesu probleme svog zavičaja pred širu javnost, a pomalo i njihova taština i želja da su u stanju pisati i na talijanskom. Kod dalmatinskih pisaca koji su pisali na talijanskom, obično se opaža neka privrženost Dalmaciji, koja se ne zamjećuje kod istarskih pisaca Talijana. Tu može nešto reći članak koji je Pero Čingrija objavio na talijanskom jeziku pod naslovom *Un nuovo prepotente*.³⁵ Čingrija je osporavao Talijanima vlast nad Jadranom u ime njihove kulture jer su talijanske mase iste kao i naše, a tako i obrazovani sloj koji isto tako dobro zna talijanski kao i obrazovani sloj u Dalmaciji. Znanje talijanskog za Čingriju je bilo pitanje obrazovanja, a ne nacionalne pripadnosti jer je talijanski jezik kod nas imao stupanj svjetskog jezika, što je svakako zahvaljivao Austriji, i nije se doživljavao kao nacionalni jezik.

Prilog o “srpskohrvatskoj” književnosti napisao je Marcel Kušar kao “Die serbokroatische Sprache und Literatur” (str. 231–252). Autor je uvodno opazio da narod do Neretve jezik zove *hrvackim*, južno od Neretve katolici jezik zovu *naškim*, a tako i pravoslavni. U Boki jedni i drugi jezik zovu *srpskim*. U starijoj književnosti jezik

---

³³ Matteo Giulio BARTOLI, *Das Dalmatische, Altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der Apenino-Balkanischen Romania*, Wien, 1906.

³⁴ O tom stilu nedavno je na simpoziju “I mari di Niccolò Tommaseo ed altri mari” (Zagreb, 2002.) govorio Giuseppe Pezronio i istakao da Tommaseo zapravo nije umio dobro talijanski. On mu je ipak priznao jedinstven i neponovljiv stil.

³⁵ *Novo doba*, Split, II, 1. veljače 1919.

se zove hrvatskim, pod srpskim se porazumijeva jezik u unutrašnjosti. Najčešće se jezik zove *slovenskim*, a često i *bosanskim*, odnosno *lingua ilirica*. Viši društveni slojevi na obali i otocima govore talijanski, a narod čakavski, osobito na otocima. *Slovenski*, kako piše Andrija Kačić Miošić, otmjeniji je naziv za *arvacki*, kako je pisao Filip Grabovac.³⁶ Autor uopće nije spomenuo da su katolici Hrvati, a pravoslavni Srbi. Tu po svoj vjerojatnosti djeluju liberalistička načela prema kojima je država odvojena od Crkve, a vjera je privatna stvar svakog čovjeka.

Kušar dalje piše da je čakavski starinski dijalekt, a najčišći među južnoslavenskim dijalektima je hercegovački štokavski ikavski i ijekavski, koji su Vuk St. Karadžić i Ljudevit Gaj uzdigli do književnog jezika. Autor taj jezik nije nazvao srpskim, niti je Karadžiću pripisao zaslugu da ga je otkrio, što je kasnije bila nacionalna ideologija Karadžićeve Jugoslavije, ali nije ni znao da se hrvatski jezik reformirao do XVIII. st., te da je Karadžić, došavši u Dalmaciju, prihvatio hrvatski jezik, zbog čega se sukobio s pravoslavnim svećenstvom koje ga je ugošćavalo i širilo njegove knjige. Srbija do njegove smrti nije htjela prihvatiti taj “narodni” jezik, kako ga je zvao Karadžić.³⁷

Kušar dalje piše da je štokavski dijalekt najviše proširen, čakavski je u prošlosti bio više proširen, ali se povlačio od XV. st. nadalje. Ima slavista koji smatraju da je štokavski – srpski, a čakavski – hrvatski. Prema tome bi Hrvati i Srbi bili dva različita plemena, a ne naroda. Autor u to sumnja jer opaža da ima mnogo štokavaca koji se smatraju Hrvatima, a književni jezik jednih i drugih isti je. Osmanlije su potisnuli čakavce na zapad, čak i u Italiju, njihova mjesta zauzeli su štokavci, a mnogi čakavci štokavizirali su svoj govor. Danas znamo da je iseljavanja na Apeninski poluotok bilo otkad postoje bilježničke knjige, a da su Osmanlije protjerali katolike i na njihovo mjesto dovodili pravoslavne koji su za njih i vojevali. Iseljavali su se osobito Bosanci, često i u velikim skupinama.³⁸ Nadalje je Kušar pisao kako su latinski biskupi potiskivali staroslavensku liturgiju, ali nije objasnio zašto; jedno od objašnjenja je što su se bojali da će se zbog loših prijevoda pojaviti krivovjerja. To smo vidjeli prije, a to piše i Šišić, koji ipak nalazi da je staroslavenska služba Božja sredstvo nacionalnog osvješćenja, te pretpostavlja da joj je pogodio Bizant.³⁹ Kušar ipak piše da su papu Aleksandra III. 1177. u Dalmaciji pozdravili hrvatskim pjesmama, te da on nije bio nesklon staroslavenskoj liturgiji, koja ipak opada poslije XVI. stoljeća. Zatim nastavlja da su zadarski nadbiskup Vicko Zmajević i splitski Pacifico Bizza bili naklonjeni staroslavenskoj liturgiji.

---

³⁶ I. PEDERIN, Slovinstvo i patriotizam kod Kačića, *Makarski zbornik*, Makarska, 1, 1970., str. 407–416.

³⁷ I. PEDERIN, “Začinjavci”, štoci i pregaoci, Vlastite snage i njemačke pobude u hrvatskoj književnosti, Zagreb, 1977. Pojam književnog i jezičnog standarda kod bogoljubnog bogoslovca Stipana Margetića Jajčanina; ISTI, Karadžić i prvi velikosrpski i Kossuthovi emisari u Dalmaciji, *Kolo Matice hrvatske*, Zagreb, obn. tečaj, III (CLI), br. 5/6, 1993., str. 466–479.

³⁸ I. PEDERIN, Appunti..., str. 339–340; L. HADROVICS, Srpski narod...

³⁹ F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata...*, str. 369–389, 502–510.

O ćirilici autor piše da je bila pismo kojim je dubrovačka kancelarija općila s Bosnom i Srbijom. Onda se još nije znalo da je i zadarska kancelarija imala odsjek koji se u XVII. st. zvao *Cancellaria delle lettere illiriche e serviane*.⁴⁰ Osim toga, u zadarskoj se pismohrani nalazi fond Dragomanskih spisa pisan većinom bosančicom, koju Kušar naziva bukvicom, kao i ostali pisci ovog sveska. Na tom pismu napisan je i Poljički statut.

Autor malo piše o srednjovjekovnoj hrvatskoj književnosti, odmah prelazi na procvat dubrovačke književnosti u XVI. st., u doba kad je Dubrovnik imao veza s najvažnijim centrima sredozemnog svijeta kao što su Mleci, Španjolska i Carigrad. Dubrovnik je imao najvišu političku slobodu, razvijenu trgovinu i kulturu i bio je spona između grčkog i rimskog svijeta; srpski su knezovi slali svoju djecu da se školuju u Dubrovniku. Kušar spominje razdoblje klasicizma u Dubrovniku kao pretjeranu njegu latinskog jezika koji je istisnuo talijanski iz književnosti. To nije bez osnove, ali bi se o klasicizmu moglo još mnogo toga reći. Autor zaboravlja dubrovačke latiniste kad ističe kako je latinski ostao samo kao jezik znanosti. Dodaje da književni pokreti u *Italiji* ne ostaju bez odjeka u Dalmaciji, pa kad se u Italiji javlja talijanski, u Dalmaciji se uvodi hrvatski. To važi, ali samo za znanstvene spise. Talijanska književnost uvijek ostaje uzorom hrvatskoj književnosti u Dalmaciji, pri čemu Kušar, slično kao i prije njega Musafia, zaboravlja da je književnost talijanske renesanse djelovala i u većini europskih književnosti.

Spomenuo je Marka Marulića, ne spomenuvši da on svoj jezik naziva hrvatskim, a njegova književna djela na hrvatskom opisao je kao manje ili više prijevode talijanske književnosti, što je svakako previše. Ovdje se može primijetiti da je originalnost zahtjev književne kakvoće tek od XVIII. st., zakonom je to izrazio tek Alexander Bach.⁴¹ Šiška Menčetića i Džoru Držića opisuje kao nasljednike provansalskih trubadura, ali opaža i njihove veze s narodnom književnošću, koje naprijed navedeni Musafia ne vidi u starijoj hrvatskoj književnosti. Spominje dalje Hanibala Lucića, Petra Hektorovića i Mavra Vetranića, koji je 20 godina živio kao pustinjač na otočiću Sv. Andrija, zatim Andriju Čubranovića, Marina Držića, Dinka Ranjinu kao pisca prigodnih pjesama, Dinka Zlatarića, koji je neko doba bio rektor padovanskog sveučilišta, Cvijetu Zuzorić, Dživa Gundulića, koji je putovao u Hercegovinu da nauči tamošnju štokavštinu. On je tromi dvanaesterac nadomjestio strofom od osam stihova. Bio je katolik koji je živio po vjeri. Autor se ovdje uglavnom zadovoljio nabranjanjima, a pozvao se na Franju Markovića.⁴² Junije Palmotić oslanjao se na latinsku i talijansku književnost, a također i na grčku mitologiju. Isusovci su

---

⁴⁰ I. PEDERIN, Die Kanzleisprachen in Südkroatien...

⁴¹ I. PEDERIN, Die Nationalisierung, Industrialisierung und Kommerzialisierung der Literatur der habsburger Monarchie, *Riječ*, Rijeka, VIII, 2002., br. 1., str. 179–186.

⁴² Franjo Marković držao je 1870-ih godina javna predavanja “namijenjena krasnomu spolu”, koja su objavljivana u *Viencu*. Usp. I. PEDERIN, *Njemačka, austrijska i druge književnosti u “Viencu” (1869–1903)*, neobj. doktorska disertacija, str. 79.

istisnuli hrvatski, što je bilo vrlo neoprezno jer je u istom svesku Musafia spomenuo isusovca Ardelija Della Bellu kao hrvatskog leksikografa. Ovaj kritički odnos prema isusovcima liberalnog je porijekla; isusovce nisu voljeli masoni, ali je njihov protivnik bio npr. i talijanski liberalni katolički filozof Antonio Rosmini, s kojim je bio vezan Mihovil Pavlinović.⁴³

Mletke je spomenuo kako su pogazili slavensku književnost, a da nije naveo kojim sredstvima, kao da nije znao da je ta hrvatska književnost bila produktivna u doba mletačke vlasti u Dalmaciji. Zamjerio je Mlecima da su Dalmatince držali u neznanju i da nisu osnivali škole. Nazor da su Mleci držali Dalmatince u neznanju proširio je austrijski publicist Theodor Schiff u djelu *Aus halbvergessenem Lande, Culturbilder aus Dalmatien* (Beč, 1875.). U mletačko doba postojale su municipalne i kaptolske škole koje su vodili *officiales extrinseci*, tj. *praeceptori* ili *rectori scholarum*,⁴⁴ dok suvremeno školstvo u našim krajevima počinje s reformama Marije Terezije. Andriji Kačiću Miošiću priznao je da je istražio pjesničku tradiciju naroda. Talijanski utjecaj ugušio je slavensku književnost, a ta je književnost onda bila *aristokratska vježba*. Ovo je otprilike točno; u feudalnom društvu književnost je bila dio svečanosti, dvor je bio vojni stožer, politička i kulturna ustanova.⁴⁵ U novije doba, najkasnije u XIX. st., književnost postaje sredstvom odgoja naroda, a to će reći obrazovanog sloja koji vodi naciju; ona postaje nacionalna, a Kušar ima pred očima tu funkciju književnosti kad osuđuje stariju hrvatsku književnost. Opaža da je ona tek u XIX. st. postala nacionalna zahvaljujući Dositeju Obradoviću, Karadžiću i Gaju, koji su književnost izveli iz provincijalnosti. Ovo se čita kao sustav predrasuda koji će omogućiti velikosrpskim ideolozima da Dalmatince smatraju potalijančenim Srbima, talijanskim iredentistima i imperijalistima, da nas smatraju gotovo potalijančenim, svakako narodom nesposobnim za kulturu koji se stoga i može jedino potpuno potalijančiti.⁴⁶

Sada Kušar s odobravanjem piše o ustroju suvremenog kulturnog aparata u Dalmaciji, spominje Božidara Petranovića koji je 1861. osnovao Maticu dalmatinsku, Jovana Sundečića, Antu Kuzmanića, Antuna i Ivana Augusta Kaznačića, grofa Meda Pucića, Paska Kazalija, Petra Preradovića, Antu Vidovića rođ. Vusio i krug oko *Zore dalmatinske*, zatim list *Dubrovnik* (koji je izlazio 1849.–1851., pa poslije 1867., kad ga

---

⁴³ I. PEDERIN, Mihovil Pavlinović kao književnik i narodnjački ideolog, *Marulić*, Split, 21, 1988., br. 1, str. 52–71. I Šime Ljubić bio je protivnik isusovaca. Usp. I. PEDERIN, Život i ideološki sadržaj u djelu Šime Ljubića, *Croatica Christiana Periodica*, XVI, 1992., br. 29, str. 85–125.

⁴⁴ I. PEDERIN, Obrazovne i znanstvene prilike na Rabu u XV. st., *Zbornik za povijest školstva i prosvjete*, Ljubljana, sv. 21, 1988., str. 79–85.

⁴⁵ I. PEDERIN, Qu'est-ce que la littérature?, *Dubrovnik*, XII, 2001., br. 1, str. 125–139.

⁴⁶ Literatura o ovim pitanjima vrlo je opširna, a ja imam u pripremi radove o tome. Inače, stariju hrvatsku književnost otkrio je Šime Ljubić, koji je 1848. napisao i prvu povijest starije dalmatinske književnosti koja nije tiskana, a čuva se u njegovoj ostavštini u zadarskoj pismohrani. Ljubić je to djelo preradio i kasnije objavio. Usp. I. PEDERIN, Život i ideološki sadržaj..., str. 85–125.

je uređivao Matija Ban, koji je kasnije otišao u Beograd), Luku Botića kao romantičara, Mihovila Pavlinovića kao borca za nacionalnu stvar i govornika u Dalmatinskom saboru, kao i Stjepana Mitrova Ljubišu kao poznavatelja narodnog jezika. Njemački romantički nacionalizam istakao je folklorni jezik kao uzor književnom jeziku. Kušar slijedi ove nazore koji svojedobno u Austriji nisu bili dobrodošli, pa je cenzura zabranjivala uvoz romantičkih knjiga poslije 1819. godine.⁴⁷ Kušar je još spomenuo da su Goethe i Walter Scott preveli *Hasanaginicu*.⁴⁸ Dalmatinske narodne pjesme opisao je kao *ženske*, dakle lirske, a spomenuo je i nedavno otkrivene bugarštice, koje su se ugasle već u XVII./XVIII. stoljeću.

Alois Hauser napisao je prilog pod naslovom “Architektur, Plastik und Malerei in Dalmatien” (str. 213–294), koji je otpočeo opažanjem da dalmatinsko graditeljstvo pokazuje mnogo utjecaja izvana, pa je nabrojio rimske razvaline u Burnumu i Saloni te Dioklecijanovu palaču kao jedan od najviših dometa kasnorimskog graditeljstva uopće. S tom palačom može se mjeriti jedino rimski Pantheon. Palača pokazuje stilske značajke Istoka; vidi se da su je radili grčki majstori. Mauzolej je u VII. st. posvetio splitski biskup Ivan Ravenjanin⁴⁹ Uzašašću Marijinu. Kršćanstvo adaptira rimske spomenike. Rimljani su sagradili vodovod od izvora rijeke Jadra, a Salona je god. 65. postala sjedištem primasa *Dalmatiae* sv. Duje, o kojemu postoje natpisi na sarkofazima. Salonu Hauser spominje kao vrlo bogatu starokršćanskom umjetnošću. Kao vrlo važnu poslijerimsku građevinu spominje crkvu sv. Donata u Zadru, sagrađenu u IX. st. na rimskim razvalinama. Dalmacija je za nj, kao i za neke druge pisce, veza Istoka i Zapada, pa je otvorena utjecajima s obje strana. Zato će se u Dalmaciji naći crkve s bizantinskim značajkama, a to je oblik konstrukcije, centralni sustav kupole, male crkve koje propadaju, kao što su Sv. Nediljica, Sv. Lovrijac, Sv. Petar Stari u Zadru, Sv. Križ u Ninu, Sv. Barbara u Trogiru. Dalmatinska romanika slijedi iz rimskih uzora, ali se ne zatvara utjecajima lombardskih crkava, kao Sv. Stošija (1247.–1287.), i pisanskom graditeljstvu, kao sv. Krševan, obje crkve u Zadru. Romanika je u Dalmaciji duga vijeka, a njezino remek-djelo je crkva sv. Ivana u Trogiru. Nabraja majstore koji su je gradili – oni su Hrvati, osim Gasparo Bonino. Kao značajne romaničke crkve spominje i Sv. Franu u Zadru, pa katedrale na Hvaru i Rabu. U Trogiru spominje portal majstora Radovana i neke skulpture u crkvama. Utjecaj Mletaka Hauser vidi u urbanizmu dalmatinskih gradova, što mu osporavaju mnogi pisci u ovom svesku, ističući da su dalmatinski gradovi stariji od Mletaka. Gotike jedva da ima u Dalmaciji, koja iz romanike prelazi u renesansu u crkvi sv. Jakova, što ju je gradio Juraj

---

⁴⁷ I. PEDERIN, Pojam totalitarizma i nacionalizma u njemačkom romantizmu i realizmu (Lik Slavena i Jevreja), *Gledišta*, Beograd, 29, 1988., br. 1-2, str. 212–228.

⁴⁸ O *Hasanaginici* je postojala polemika da li je ona hrvatska ili srpska pjesma. Kasnije se pokazalo da je ona muslimanska pjesma. O njezinoj ulozi i recepciji u svjetskoj književnosti izišao je svezak – “*Hasanaginica*” u *svjetskoj književnosti*, *Život*, Zagreb, XXIII, 1974., br. 5.

⁴⁹ Prema mišljenju I. GOLDSTEINA Ivan Ravenjanin je čista legenda, o njegovom postojanju nema nikakva traga – usp. *Bizant na Jadranu*, Zagreb, 1992., str. 134.

Dalmatinac, pa Sv. Marko na Korčuli s raznim stilskim oblicima uz one renesansne. Mletačke utjecaje Hauser nalazi u gradskim palačama, gotičkim i renesansnim, osobito na Kneževoj palači u Dubrovniku, koju je opustošio požar, pa je god. 1435. ponovno sagrađena. Na toj gradnji radili su Juraj Dalmatinac i Michelozzo Michelozzi. Tada usporedo postoje romaničke, gotičke i renesansne stilske značajke, što se vidi na toj palači. *Loggie* se grade u XVI. st.; prva je u Trogiru, a najimpozantnija je ona na Hvaru. Vide se i građevine s mletačkim lavom, kao i na Terrafermi. Hauser je još spomenuo Pet bunara u Zadru koje je sagradio Sanmichieli, zatim dubrovačke gradske zidine i sanitarne građevine. Barok u Dalmaciji nije naglašen, osim u Dubrovniku, koji se morao ponovno graditi poslije potresa 1667. godine, gdje autor nalazi mnogo isusovačkih utjecaja, osobito rimskog baroka. Hauser spominje još mnoge građevine na mnogim uzvisinama, koje nije stigao opisati.

Slikarstvo nije starije od renesanse; većina slika su oltarne slike talijanskog porijekla, osobito Bellinijeve škole. Spominje sliku u franjevačkom samostanu na Hvaru kao djelo slikara Francesca da Santa Croce,⁵⁰ bliskom kasnijim talijanskim školama. Spomenuo je još crkvene riznice, djela zlatara, kovčeg mađarsko-hrvatske kraljice Elizabete iz 1380. u crkvi sv. Šime u Zadru, rad zlatara Francesca iz Seste (pokraj Milana). Rokoko i hladni klasicizam nedostaju u Dalmaciji. Hauser je završio s djelatnošću konzervatora, koji se osobito bave Dioklecijanovom palačom. Radom ovako uglednog pisca iz središta Carevine dalmatinska je umjetnost došla u prvi plan europskog zanimanja.

Prikaz poljodjelstva i stočarstva u Dalmaciji napisali su Karl Manger i grof⁵¹ Petar Tartaglia pod naslovom "Landwirtschaft und Viehzucht" (str. 295–312). Oni su upozorili na raznolikost podneblja, na raslinje koje može podsjetiti na Istok i na Zapad, na aromatska vina s jakim bojom, na višnje od kojih se proizvodi svjetski poznati liker rosolio u Zadru, što nije bilo puko hvastanje jer je zadarska tvornica imala svoje klijente posvuda u Europi.⁵² Tartaglia je potom spomenuo ekstrakt iz ružmarina, sirovine koje se izvoze iz Dalmacije, pa kupci tih sirovina ubiru 7/8 profita, proizvodnju buhača, ali i zaostalost poljoprivrede zbog mjesne vojne tradicije i seljaka koji su uvijek bili vičniji sablji negoli plugu. Spomenuo je *Terminazione Grimani* koja je bila dobra, ali nije provedena u djelo. Terminaciju Grimani mnogi su spominjali kao naprednu još od vremena fiziokratskog pokreta, ali se stječe dojam da je nitko nije

---

⁵⁰ O slikaru koji je naslikao ovu sliku kasnije se dosta raspravljalo. Usp. Kruno PRIJATELJ, "Posljednja večera" u Franjevačkom samostanu na Hvaru, *Mogućnosti*, Split, III, 1956., br. 3, str. 212–219; ISTI, Opet oko hvarske "Posljednje večere", *Peristil*, Zagreb, XII/XIII, 1969.–1970., str. 113–116.

⁵¹ Ovdje valja opaziti da je Austrija Tartagli priznala naslov grofa, što nije bila mala stvar u tako uglednoj monarhiji kakva je bila Habsburška, u kojoj su velikaši imali svoj položaj i društvenu funkciju.

⁵² Boris JURIĆ, Razvoj industrije u Zadru od pojave prvih manufaktura do suvremene industrijske ekspanzije, *Radovi IJAZU u Zadru*, sv. XIX, 1972., str. 499–524. O načinu proizvodnje rosolija i izvozu tog likera pisao je njemački putopisac J. G. Kohl, odnosno izvadcii nalaze se u – Ivan PEDERIN, *Njemački putopisi po Dalmaciji*, Split, 1989., str. 211–213.

pročitao, a teško da je i mogao, jer se ona nalazi u zadarskoj pismohrani u fondu Dukale i terminacije. Terminacija Grimani od 1. srpnja 1755. predviđala je nacionalizaciju cjelokupne zemlje, po kojoj bi svaki seljak dobio komad zemlje na kojoj bi uzgajao ono što mu država propiše, da bi bio samodostatan te da ne bi bilo uvoza, a time i odljeva novca. Ovu terminaciju prožetu prosvjetiteljskim idejama Senat nije potvrdio.⁵³ Autori su opisali reorganizaciju uprave 1797.–1896., potom francusku okupaciju za koje su ukinute feudalne i municipalne povlastice, što je izazvalo velika previranja. Pišu i kako su Francuzi god. 1806. (!) ukinuli *Terminazione Grimani*, pa su seljaci dobili zemlju, ali i porezni teret, a providur Vincenzo Dandolo pokušavao je unaprijediti poljodjelstvo.

U Dalmaciji su seljaci živjeli u kućama što su pripadale zemljoposjednicima i bili su dužni obavljati tlaku. Austrija je smanjila tlaku na 90 dana u godini, ali ne i kolonat. God. 1814. ovi su običaji prilagođeni novom dobu i austrijskom zakoniku pa je počelo unapređenje poljodjelstva, koje je ipak sporo napredovalo zbog nedostatka kapitala, visokih kamata (8%), nedostajanja zemljišnika, katastra i poljoprivrednog kredita. Prinosi su bili niski, poljodjelska oruđa primitivna; umjetno gnojivo jedva da je bilo poznato, a seljaci su bili agronomski neobrazovani. Njihova su djeca slabo posjećivala poljodjelske škole u Šibeniku i Dubrovniku, a nije bilo ni željezničkog priključka na austrijske željeznice. Plodored nije bio zadovoljavajući, krumpir se malo sadio, stoke je bilo malo, gnoj se nije čuvao u gnojnicama nego na otvorenom, gdje su kiša i sunce smanjivali njegovu vrijednost. Autori su kao žitarice koje se siju u Dalmaciji nabrojili pšenicu, kukuruz, ječam, proso, raž, piriku i zob; na žalost, siju se rukom i gusto, a ne mehanički, dok ljudi vjeruju da je na svakom klasu jednako zrna. Prinosi su najslabiji u Carevini, osobito na otocima i u Imotskom. Žito se još uvijek vrši konjima, kukuruz se kruni samo rukom, slama je stočna hrana, kukuruzna slama služi za punjenje slamarica. Krumpir nije još prihvaćen, a ako se i sadi, onda samo za vlastitu porabu. Buhača se sadi sve više te služi kao insekticid, ali ga potiskuje američka konkurencija. Izvozi se preko Trsta u Beč, Berlin ili Mletke. Duhane je dobre kakvoće i malo se razlikuje od hercegovačkog, ali je državni monopol pa ga seljaci moraju prodati eraru. Kultura duhana nazaduje. Stočarstvo stagnira zbog nedostatka krmiva, slabih staja i livada te degeneriranih goveda. Rase ovaca ne oplemenjuju se kao u drugim zemljama Carevine, ali su mliječni proizvodi dobri, osobito paški sir, pa kornatski sirevi. Na žalost, nema udruge proizvođača sira, nema ni racionalnog stočarstva i pored nastojanja francuske i austrijske vlasti, nema križanja s boljim rasama. Vlada stočarima povoljno prodaje rasne bosanskohercegovačke ovnove, i to bi trebalo popraviti ovčarstvo. Vlada potiskuje uzgoj koza da spriječi degradaciju šuma, goveda su slaba zbog oskudice krmiva, konji su bosanski i slabo se hrane, a vlada je podijelila rasplodne pastuhe.

---

⁵³ Ivan PEDERIN, *Mletačka uprava...*, str. 182. U doba dok su pisali Tartaglia i Manger, arhivi nisu bili otvoreni znanstvenoj javnosti.

Spomenuti autori pozabavili su se pitanjem kojim su se prije i poslije njih mnogi bavili.⁵⁴ Ovaj je prilog važan jer je pisan u uredničkom okviru po shemi ostalih radova o poljoprivredi drugih zemalja, pa može pokazati da je Dalmacija u tom pogledu bila najzaostaliya u Carevini. Prilog ipak pokazuje selo u radu, veliko siromaštvo, radnu svakidašnjicu sela koje propada u času dok se industrija ne razvija, pa može objasniti masovno iseljavanje koje je malo iza toga počelo.

Prilog o vinogradarstvu i maslinarstvu napisao je barun Frano Gondola⁵⁵ pod naslovom “Wein- und Olivenbau” (str. 312–321). On je počeo ističući kako u Dalmaciji postoje izvrsni uvjeti za razvoj vinogradarstva, pa se proizvodi vrlo mnogo vina. Na žalost, cijene su niske, ali se vino ipak dobro izvozi jer je francuske vinograde opustošila filoksera. Trgovina traži jake boje dalmatinskih vina pa se zbog toga fine sorte zapuštaju. Teškoće nastaju stoga što su vinogradari obično loši podrumari, bačve su loše, grožđe se tješti nogama, kace nemaju poklopca; samo oni najbogatiji imaju aparate za skidanje kore i koštica iz zrna grožđa; kapitala nema, a postoji i nesklonost novotarijama. Zato se vino u Dalmaciji lako kvari, iako vlada i privatnici podučavaju vinogradare. Najviše vina proizvodi se u okolici Splita, pa oko Zadra. Ono se izvozi preko splitske luke u Trst, Mletke, Rijeku; izvoz stalno raste od 1874. i ide prema Francuskoj, Švicarskoj i Nizozemskoj. U samoj Dalmaciji vino se prodaje na barkama i u konobama. Autor je prikazao tiješke za masline koje pokreću životinje ili ljudi. Ulje je izvrsne kakvoće, ali slabo poznato pa se teško prodaje, a seljaci nemaju trgovačkog obrazovanja, drže ulje u lošim bačvama pa ono zaudara. Uvođenje plinske i uljne petrolejske rasvjete smanjilo je potrošnju ulja, koje je ranije stoljećima služilo za rasvjetu.

Prilog o šumarstvu napisali su Hermann von Guttenberg i Ferdinand Zikmendowsky pod naslovom “Forstwesen” (str. 321–327). Oni tvrde da su dalmatinske šume siromašne drvom jer se sastoje pretežito od grmlja, tako da je Dalmatincima pojam šume zapravo gotovo stran. Potom su spomenuli da kiše i bura odnose zemlju, šume su preiskorištene za pašnjake. Posljednjih decenija broj koza je smanjen pa se stanje šuma popravlja, ali se one ipak krče da bi se dobile veće površine za vinograde, nakon što je filoksera opustošila francuske vinograde, pa se dalmatinska vina izvoze u Francusku. Mnogo drva troše brodovi što love ribu svjetlom. Nisu spomenuli šumsko bogatstvo nekih otoka, koje je bilo toliko da su se na njima u XV. st. gradile vapnare, osobito na Kornatima ispred Šibenika.⁵⁶

Ernst Becher napisao je prilog o pomorstvu pod naslovom “Maritime Entwicklung

---

⁵⁴ Stanko OŽANIĆ, *Poljoprivreda Dalmacije*, Split, 1955.; S. OBAD, n. dj.; I. PEDERIN, *Mletačka uprava...*, poglavlje “Gospodarska pitanja Dalmacije u očima austrijskih putopisaca”, str. 203–223; Šime PERIČIĆ, *Gospodarska povijest Dalmacije od 18. do 20. stoljeća*, Zadar, 1998., i dr.

⁵⁵ Ovdje valja reći da se autor sam tako potpisao i da se tako zvao; to se obiteljsko prezime u takvu obliku uvijek čita u ispravama.

⁵⁶ I. PEDERIN, Šibensko društvo u drugoj polovici XV. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 37, 1995., str. 249–293.

und Schiffahrt” (str. 328–335). Pomorstvo je poznato u Dalmaciji od davnine. Mleci su cijenili Dalmatince kao dobre pomorce. Dalmacija je uvijek imala bliske odnose s drugim zemljama pa u njoj nikad nisu nastala znatnija pomorska središta, osim Dubrovnika. Dalmacija nije imala svoje posebne mornarice koja bi štitila njezinu nezavisnost, nije imala ni razvijene pomorske trgovine. Mi bismo mogli dodati da je Dalmacija izvozila svoju, još više bosansku robu u Mletke, a k tome i u južnije luke Apeninskog poluotoka unatoč mletačkim zabranama.⁵⁷ Trgovina mletačke Dalmacije bila je dakle bitno jadranska, za razliku od dubrovačke koja je sezala do mnogo udaljenijih luka. Austrija je zavladała Jadranom, ali je njezin položaj bio ograničen jer nije imala školovanog pomorskog kadra. Dalmacija je tada, a osobito poslije pada Napoleona, došla u priliku da iskoristi prednosti koje je imala, pomorstvo je procvatelo, osobito na Pelješcu i u Boki, pa su se u njihovim mjestima počele graditi brojne kuće. Konjunktura je trajala koliko i brodovi na jedra, a kad je Lloyd uveo redovite brodske linije, dalmatinsko je pomorstvo počelo nazadovati, ali je Dalmacija ipak izišla iz izolacije. Austrija je izgradila odnosno posuvremenila luke, učinila Neretvu donekle plovnom 1881.–1889., izgradila svjetionike. Dalmacija tada posjeduje 1/3 austrijske trgovačke mornarice, a mnogi Dalmatinci plove kao mornari na Lloydovim parobrodima, ali se, na žalost, i iseljavaju u Ameriku, što je vlast uzalud pokušavala spriječiti.⁵⁸

O ribarstvu je pisao Juraj Kolombatović u radu “Die Fischereiverhältnisse” (str. 336–341). Ribarstvo na Jadranu u rukama je domaćeg pučanstva, *Chiosotta* (Čozota) koji ribare kočama na otvorenom, te dalmatinskih ribara koji love u blizini obale, osobito plavu ribu koju mame svjetlima. Dok love, pale vatre na obali radi orijentacije. Sardele se sole. Tunj se lovi tunarama ili mrežama na povlaku, nutrina im se odmah vadi; slabiju ribu dobivaju pomoćnici, dok jednu veliku ribu dobiva okupljeni narod. Ta riba izvozi se u Trst i Mletke parobrodima. Talijani love ribu bragocima, a mnogo se ribe lovi i parangalom.⁵⁹

Prilog o trgovini i zanatstvu napisao je Eugen Gelčić kao “Handel, Gewerbe und Verkehr” (str. 342–352). Autor je počeo izrazivši nadu da će se Dalmacija uskoro uključiti u austrougarsku željezničku mrežu, čime bi dalmatinske luke dobile na značenju, a unutarnje zemlje Balkana povezale bi se sa zapadom. Autor je preporučio izgradnju pruge od Splita preko Livna, Kupresa, Travnika, Zvornika i Sarajeva, pa preko Ključa, Banje Luke, Dubrovca do Broda i Osijeka. Onda bi Split postao lukom za izvoz ugljena iz bazena kod Peći u Mađarskoj, kao i za izvoz mađarskog žita, odnosno dobio bi priključak na mađarsku željeznicu. Valjalo bi i Zadar uključiti u željezničku mrežu preko Očestova, Kistanja i Benkovca. Zasada je samo Metković

---

⁵⁷ I. PEDERIN, *Mletačka uprava*..., str. 115–165.

⁵⁸ I. PEDERIN, Arhivske vijesti o iseljavanju iz Dalmacije, Bosne i Hercegovine početkom XX. stoljeća, *Migracijske teme*, Zagreb, god. 12, 1996., br. 3, str. 219–226.

⁵⁹ Danas već postoji obilnija literatura o ribarstvu. Usp. Josip BASIOLI, *Ribarstvo na Jadranu*, Zagreb, 1984. i dr.

spojen željezničkom prugom sa Sarajevom, a melioracija ušća Neretve učinila je to područje žitnicom Dalmacije. Trabakuli su putujuće krčme, na njima se prodaje vino. Dovoze se i sušene ukljeve (*škoranče*) iz Crne Gore te sušena ovčetina (*kaštradina*), a morem se trguje i loživim drvetom, osobito od strane rapskih bracara. Bracere prevoze sir s otoka, rogatu stoku i ovce u Italiju, Istru i Trst. Poznat je hvarski med, ali pčelarstvo u Dalmaciji nazaduje. Paklina se dobiva kod Vrgorca i Sinja te se prodaje na obali. Kamenolomi su kraj Segeta, na Braču i Korčuli, kamene ploče kojima se pokrivaju krovovi, dobivaju se kraj Vrboske na Hvaru, a asfalt na Braču. Sol se izvozi iz Crne Gore. Tu se održavaju tjedni sajmovi na koje seljaci dolaze uglavnom pješke. Robna razmjena ide brodovima prema Trstu i Rijeci.

Za Dalmaciju je mnogo značila cesta što se od Karlovca preko Malog Alana spustila u nju 1831. i išla dalje niz obalu. Gradnja je bila vrlo teška, radnici su ponekad radili svezani s užadi nad ponorom. Cestu Kotor – Cetinje autor naziva remek-djelom suvremene tehnike. Ovu cestu gradio je inženjer Slade Šilović kao nagradu Crnoj Gori što je 1872. priznala austrijski protektorat.⁶⁰ Autor piše da je ova cesta sagrađena uoči okupacije Bosne i Hercegovine, u kojoj je Austro-Ugarska odredila ulogu Crne Gore, koju je opskrbljivala oružjem.⁶¹ Pionirske i inženjerske jedinice c. k. vojske su uz pomoć mjesnog pučanstva izgradile cestu od Makarske do Vrgorca 1882. godine. Izgrađena je i poštanska cesta od Herceg Novog do Dubrovnika. Na tim cestama još su se uvijek kretale kočije koje su vukli konji i mazge.

U Dalmaciji se samo 2.5 % pučanstva bavilo trgovinom; trgovački promet bio je nizak (iznosio je samo 16 milijuna guldena), ali zadarski maraskino imao je vrlo široko tržište, kako smo naprijed naveli, a također i liker Vlahov. Autor je ukratko opisao proizvodnju. Potom je prešao na opis proizvodnje narodnih nošnji, osobito u Dubrovniku i Kotoru, pa filigranskih radova, kao i zemljanih luka u Sinju i Imotskom. Imočani su trgovali kao pokućarci. Zanati su bili slabo razvijeni, a u malim gradovima nedostajalo je obrtnika. Proizvodnja boljeg pokućstva u gradovima nije bila dovoljna. Vlast je planirala izgraditi kamenarsku školu na Korčuli te trgovačku školu u Dubrovniku. U Zadru, Milni i Kumboru postojali su parni mlinovi, u Zadru i tvornica stakla, u Splitu tvornica cementa, štavionica koža u Brenu kraj Dubrovnika, pirotehnička radionica u Zadru, tkaonica u Šibeniku, dok se sapun proizvodio u Splitu i Dubrovniku, zvana se lijevala u Splitu, a sve je to nastalo u zadnje doba. U Splitu su se proizvodile i mreže, pa farmaceutski proizvodi, u Zadru su djelovali kovači bakra, u svim gradovima postojale su tiskare, na Hvaru se proizvodilo ružmarinovo ulje i tkanine od agava.

---

⁶⁰ I. PEDERIN, Pokušaj prodora na zapad Crne Gore, Srbije i pravoslavlja u XIX. stoljeću, *Croatica Christiana Periodica*, god. XVI, 1992., br. 30, str. 183–223.

⁶¹ I. PEDERIN, Uloga Andrásyjevog agenta Gustava von Thoemmel u bosanskohercegovačkom ustanku 1875–1878., *Motrišta*, Mostar, 1997., br. 1-2, str. 45–51. Gustav von Thoemmel davao je knjazu Nikoli upute u suglasju s ruskim konzulom Konstantinom Joninom. Kasnije je bio konzul na Cetinju, a 1895. i poklisar u Beogradu. Ako se k tome doda da je rekognoscirao Bosnu pred okupaciju, onda se može reći da je bio gotovo najbolji poznavalac Balkana svoga doba.

Međutim, brodogradnja je nazadovala, ali je osnovana brodograđevna škola na Korčuli, a tu je djelovalo i brodogradilište. Zanatstvom se u Dalmaciji bavilo samo 3,75% pučanstva.

***

Ako sažeto pogledamo Dalmaciju kako je prikazana u ovom svesku, moramo reći da se u ovoj prilici nismo trudili prikazati njezinu povijest, kulturu i gospodarstvo jer se o tome razvila bogata literatura, ali su ovi prilozi važni kao klice ili okvir iz kojih se ta literatura razvila. Ovaj svezak može se čitati kao okvir i pobuda za razvitak znanosti u Dalmaciji i o Dalmaciji. Tu, na žalost, moramo priznati da je među piscima ovog sveska bilo malo Dalmatinaca; većinom su to bili strani profesori na dalmatinskim školama. To je izazvalo i stanovito nezadovoljstvo u Splitu, gdje je ovaj svezak preveden uz brojne bilješke kojima se piscima zamjeralo ovo i ono.⁶² Druge sveske o drugim zemljama Carevine napisali su obično domaći znanstvenici i to je pokazalo da je Austrija imala znanstveni kadar posvuda. U Dalmaciji je taj znanstveni kadar bio vrlo oskudan. Svesku se može zamjeriti što nije pokazao u kojoj mjeri je umjetnost u Dalmaciji djelovala u Beču, gdje je djelovao Alois Hauser i Rudolf Eitelberger, koji su putovali Dalmacijom uz mnoge druge povjesničare umjetnosti što su o svojim putovanjima izvješćivali i držali predavanja u Beču.⁶³

Ovaj svezak važan je zato što prikazuje Dalmaciju u austrougarskom okviru. On, na žalost, pokazuje da je ona bila zemlja s bogatom i značajnom poviješću, književnošću i umjetnošću, ali istodobno u uvjetima suvremenosti bila među najzaostalijim u Carevini; imala je zaostalu i siromašnu poljoprivredu i stočarstvo (a glavne nevolje – filoksera još nisu bile došle), nije imala nacionalnog aparata; uostalom, nije ni bila nacija. Nacijom se nisu osjećali njezini žitelji, a ni vlast nije nastojala ustrojiti posebnu dalmatinsku naciju. Dalmatinska je književnost bila oskudna jer je u Dalmaciji, očigledno, bilo malo novca kojim bi se subvencionirali časopisi i izdavači. Međutim, dalmatinski pisci nisu se osjećali dalmatinskima već hrvatskima, za razliku od talijanskih pisaca koji su se osjećali najprije dalmatinskim, pa tek onda talijanskim, ako su se uopće i osjećali talijanskim piscima. Dalmacija je imala nerazvijenu trgovinu, industrija se tek počela razvijati, kasnije nego u ostalim zemljama Carevine, nije bila izvozna i nije pokrivala niti domaće potrebe. Razlog tome valja u prvom redu tražiti u njezinoj prometnoj izoliranosti, koju u dovoljnoj mjeri Lloyd nije nadomještao. Dalmacija nije bila uključena u austrougarsku željezničku i cestovnu mrežu, njezini gradovi nisu bili ono što su uvijek bili – bosanske luke. Car Franjo I. nije bio naklonjen karavanskoj trgovini iz Bosne i ona je tijekom prve polovice XIX. st. neprestano slabila i posve se ugasila.⁶⁴ Austrija nije investirala u svoje zemlje,

---

⁶² O tome, i uopće o pitanjima Dalmacije toga doba usp. I. PEDERIN, *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, Zagreb, 1991., poglavlje “Prometne i turističke prilike”, str. 210 f.

⁶³ O tome u naprijed navedenoj knjizi, str. 251 f.

⁶⁴ I. PEDERIN, *Uloga Innocenza Čulića...*, str. 12–51.

novca u apsolutističkoj i dosta zaostaloj Austriji nikad nije bilo mnogo, ali je izgrađivala željeznice, najprije sjevernu, od Beča do Praga, 1846., pa južnu od Beča do Trsta, 1857. godine, a onda je uredila promet s Njemačkom preko Elbe u 1850-im godinama. Mađarska je posebnu pažnju posvetila izgradnji svoje željezničke mreže, a imala je i inače povoljan prometni položaj. Dalmacija je ostala izvan svih ovih nastojanja i ostvarenja. U pitanju gradnje pruga Beč i Pešta nisu se mogli suglasiti, pa su se iz Dalmacije čuli prosvjedi zbog željezničke izoliranosti Dalmacije.⁶⁵ Dalmacija je od nacionalnih ustanova imala samo Sabor, Maticu dalmatinsku, novinstvo i škole; nije bilo sveučilišta, a mađarska sveučilišna diploma nije se priznavala u Cislajtiji, gdje je bila Dalmacija, zbog čega su dalmatinski sveučilištarci morali studirati u Beču, Grazu i Pragu.

Ovaj svezak preveden je na hrvatski i izdan u Beču i Splitu već 1892. pod naslovom *Dalmacija. Iz djela Austro-Ugarska Monarhija opisana i ilustrovana. Prievod s njemačkoga. Sa sto i četrnaest slika*. Izdavač je bio knjižar F. Maršić. Ovaj prijevod duži je od izvornika zbog ubacivanja raznih svadbenih pjesama i zdravica. Prevoditelj nije poznat, a nije obrazloženo ni zašto je pisao dodatke. Recepcije u etnologiji nema, ali je zato prijevod zadirao u mnoga politička pitanja koja je izvornik izbjegavao. Pred izlaženje bilo je mnogo najava u novinama; nepoznati prevoditelj dodavao je komentare povijesnim i jezičnim poglavljima te dokazivao hrvatstvo Dalmacije. To pokazuje razilaženje bečke perspektive, reakcije hrvatskog i srpskog novinstva. Podjela na grad i selo u ovom izdanju odgovara onodobnim političkim borbama. Knjiga je pokazala neadekvatan odnos prema problemima onodobne Dalmacije.⁶⁶

Sve ovo važno je i za Istru, iako u manjoj mjeri jer je Istra bila dio Primorske gubernije sa sjedištem u Trstu. Ona je imala neposredniju vezu s tršćanskom lukom i gospodarstvom, a djelatnost te luke osjećala se do Prava i dalje, a onda na Levant; zapravo po cijelom svijetu jer je Trst bio jedna od najvažnijih europskih luka. Dalmacija upravo Trstu zahvaljuje što nije bila potpuno izolirana.

Tako se dogodilo da je raskorak između kulture i gospodarstva u Dalmaciji bio velik; ni jedna austrijska zemlja nije imala tako bujnu kulturu i tako kržljivo gospodarstvo kao Dalmacija. I ne samo to; duhovno, kulturno i povijesno težište Hrvata bilo je u Dalmaciji koja nije bila samo hrvatska, jer se u Dalmaciji odvijala svjetska povijest, odnosi Istočnog i Zapadnog Rimskog Carstva, odnosi Bizanta s papom, Francima i Normanima, odnosi Mletaka i Visoke porte, i sve su to bila bitna,

---

⁶⁵ Ante TRESIĆ PAVIČIĆ, O željezničkom spoju monarkije preko Hrvatske sa Dalmacijom, *Narodni list*, Zadar, XLVIII, 1908., br. 63, str. 3; ISTI, Govor o dalmatinskom željezničkom pitanju, *Narodni list*, L, 1911., br. 85, str. 11; Juraj BIANKINI, Naše krvavo željezničko pitanje (Govor u Carevinskom vijeću u Beču 7. studenoga 1911.), *Narodni list*, L, 1911., br. 91, str. 1.

⁶⁶ Jasna ČAPO-ŽMEGAČ, Od euforije do zaborava. O knjizi Dalmacija (Beč – Split, 1892.) iz djela *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, s posebnim osvrtom na etnografski prikaz, *Mogućnosti*, god. XLVII, 1999., br. 7-9, str. 158–177.

važna, pa i najvažnija pitanja europske povijesti bar do kraja XVIII. stoljeća. U tom pogledu Dalmacija je mnogo važnija od sjeverne Hrvatske, od Zagreba koji je ušao u povijest u XIII. st. jer se nalazio na međunarodnom putu od Poljske do Jadrana. Sjevernohrvatska povijest važna je za pitanja Krune sv. Stjepana, odnosa Beča i Pešte te ne sudjeluje u europskoj i svjetskoj povijesti. Dalmacija je i u XIX. st. bila pokrajina od izuzetne važnosti jer je Austrija preko Dalmacije prodirala na jugoistok, prije svega u Crnu Goru i Albaniju; u Dalmaciji i Istri Austrija je svojim vojnopomorskim bazama zaustavila talijansku iredentu i imperijalizam.

Nije nikakvo čudo da je u Dalmaciji početkom XIX. st. buknuo vrlo oštro političko nezadovoljstvo koje se nije više dalo smiriti.⁶⁷ Bio je to neuspjeh politike tada već pokojnog prijestolonasljednika nadvojvode Rudolfa, koji je želio odgajati južne Slavene i tako stati na njihovo čelo.⁶⁸

---

⁶⁷ O tom nezadovoljstvu usp. Ivan PEDERIN, Frano Supilo i politika novoga kursa u očima Nikole Nardellija, *Kolo*, VIII, 1998, br. 4, str. 299–327; ISTI, Velikosrpska promidžba i subverzija u Dalmaciji između aneksijske krize 1908. i Balkanskih ratova 1912. (Prema spisima zadarske pismohrane), *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, Rijeka, sv. XLI-XLII, 1999.–2000., str. 247–267.

⁶⁸ Brigitte HAMANN, *Rudolf, Kronprinz und Rebell*, München, 1987., str. 68.

*Ivan PEDERIN: DALMATIA IN THE VOLUME
“DIE ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHE MONARCHIE IN WORT UND BILD”*

Summary

The volume on *Dalmatia* being a part of the series *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* aimed to display this province and assign it a place in the Austrian commonwealth. In the volume were inserted articles displaying Dalmatia as a whole, it means articles on history, archaeology, fine arts, literature, ethnography, and finally articles on economy, trade and agriculture. These articles stemmed mainly from foreigners that settled in Dalmatia, not by vernaculars as most of the other volumes on other Austrian countries. These articles resulted in a statement that culture and specially ancient culture of Dalmatia by far exceeds its economy. Modern economy and civilization was markedly under developed and so was the traffic infrastructure, the road net, no connection to the railway net of the Monarchy. The Monarchy was by no means successful in Dalmatia as it was in Bohemia or Hungary.